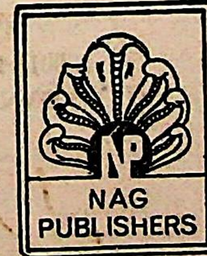
खेमराज श्री कृष्णदासेन सम्पादितस्य मुम्बई श्री वेंकटेश्वरस्टीम मुद्रणालयेन प्रकाशितस्य पुनर्मुद्रणम्

श्रीनारदीयमहापुराणम्

THE NĀRADĪYAMAHĀPURĀṆAM

देहलीस्थेन प्रो० डा० चारुदेवशास्त्रिणा
प्रणीतया भूमिकया सनाथितम्
नागशरणसिंह सम्पादितश्लोकानुक्रमण्या सहितं

NAG PUBLISHERS
11-U.A. (POST OFFICE BUILDING) JAWAHARNAGAR, DELHI-7

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

This publication has been brought out with the financial assistance from the Government of India, Ministry of Education & Culture.

© NAG PUBLISHERS

1. 11A/U.A. (Post Office Bldg.) JAWAHARNAGAR, DELHI-7
2. 8A/U.A. 3, JAWAHARNAGAR, DELHI-110007
3. JALALPURMAFI (Chunar, Mirzapur), U.P.

With Preface, Verse-Index and Textual Corrections
1984
PRICE : *250.00*

(PRINTED IN INDIA)
Published by Nag Sharan Singh for Nag Publishers, Jawahar Nagar, Delhi-7
text printed at Gian Offset Printers, 308/2, Shahzada Bagh, Dayabasti Delhi-35 and
Introduction and Index at Amar Printing Press, 8/25, Vijay Nagar, Delhi-9

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

ओं नमः परमात्मने ।

नमः सहृशिष्याय भगवते कृष्णद्वैपायनाय व्यासाय ।

नागे वै सौहृदोपेते श्रीले वह्लादरान्मम ।
भूयसो वा दरात्तस्मात्प्राणैषं भूमिकामिमाम् ॥ १ ॥

पुराणे दीर्घकान्तारे प्रवेशः सुधियां सुखम् ।
विविक्षूणां यथा सद्यः स्यादस्मिन्नारदीयके ॥ २ ॥

सारभूतमुपादेयं भव्यं चेतःप्रसादकम् ।
अत्र वाक्यं यदाकीर्णं सर्वं तत्समदर्शिषम् ॥ ३ ॥

इहस्था हारिणीः सूक्तीः सकलाः संन्यपीपतम् ।
ताः किलास्वादमास्वादं सम्प्रेष्यन्ते सुमेधसः ॥ ४ ॥

कृता मया विनीतेन चारुदेवेन शास्त्रिणा ।
चार्वीयं भूमिका व्यासे ह्यर्प्यते मुनिपुङ्गवे ॥ ५ ॥

---

१. नागेन नारदीयपुराणस्य प्रकाशयिता श्रीनागशरणसिंहोऽभिप्रेतः । नाग इति पन्नगो भवतीति युज्यते तस्माद् दरो भीतिः ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

भूमिका

पुराणानां कर्ता

अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवती सुत इति प्रथते प्रवादः। सत्यवतीसुतश्च पाराशरिर्भगवान् व्यासः। एवं सत्यपि नैकत्रापि पुराणे स भगवान् साक्षाद्वक्ता। सर्वमर्थजातं तच्छिष्यो लोमहर्षणः सूत एव प्रवक्ति सौतिर्वा। स्वयं तु तिरस्करिण्या तिरस्कृत इव परोक्ष एवास्ते शुश्रूषावताम्। प्रकृतमपि पुराणं नैमिषारण्ये सत्रासीनाः शौनकादयो महर्षयः सूतमुखाच्छृण्वन्ति। इदं चेह विपरीतमुक्तम्—सिद्धाश्रमे संनिहितं सूतमुपश्लिष्य विनीतवत्तत उपशृण्वन्ति न तु सूतस्तान्नैमिषारण्यस्थानुपैति। किंहेतुकोऽयं व्यतिक्रम इत्यपि चिन्त्यम्।

वामनब्रह्माण्डयोः पुराणयोर्व्यासकर्तृकताया अनङ्गीकारः

वामनपुराणमधिकृत्येहापूर्वमीरितम्। वामनं हि व्यासेन नारदतो गृहीतमित्युदितम्—पुलस्त्येन समाख्यातं नारदाय महात्मने, ततो नारदतः प्राप्तं व्यासेन सुमहात्मना। व्यासात्तु लब्धवांश्चैतत्तच्छिष्यो लोमहर्षणः। स चाख्यास्यति विप्रेभ्यो नैमिषीयेभ्य एव च। एवं परम्पराप्राप्तं पुराणं वामनं शुभम् (पू० १०५। १७-१९)॥ अष्टादशं ह्येतद् ब्रह्माण्डाख्यं सर्वप्रथमं ब्रह्मणा वसिष्ठायोपदिष्टमितीह विस्पष्टमुक्तम्। वस्तुतो व्यासस्तूपदेष्टेत्यपि व्यक्तमुदितम्। मया चेदं पुराणं वसिष्ठाय पुरोदितम्। तेन शक्तिसुतायोक्तं जातुकर्ण्याय तेन च। व्यासो लब्ध्वा ततश्चैतत्प्रभञ्जनमुखोदितम्। प्रमाणीकृत्य लोकेस्मिन्प्रावर्तयदनुत्तमम् (पू० १०९।३३-३४)॥ इति मूले स्थितम्। तेनास्य व्यासकर्तृकताऽपोहिता भवति। भूतार्थोऽयम् अर्थवादो वेत्यत्र पौराणिका निर्णयं निर्ब्रुवन्तु, न वयं विशिष्य वक्तुमीश्महे।

पुराणान्यर्थवादप्रधानानि न

इह पुराणान्यर्थवादप्रधानानीति ग्रहीतॄणां गर्हा। तथा चाह—समस्तकर्मनिर्मूलसाधनानि नराधमः। पुराणान्यर्थवादेन ब्रुवन्नरकमश्नुते (पू० १५८-५९)॥

पुराणपौर्वापर्यम्

केन क्रमेण पुराणानां निर्मितिरभूदित्यत्रोपलभ्यते कियानपि सङ्केतः। मार्कण्डेयात्पुराणात्परेणास्य नारदीयस्य निर्माणमभूदित्यसंशयम्। मार्कण्डेय पुराणोक्तं चरितत्रितयं द्विज। पठनीयं नवदिनं भुक्तिमुक्ती अभीप्सता (पूर्व० ११०। ३२-३३) इत्यत्रोक्तेः। पूर्वं श्रीमद्भागवतं पाश्चात्यं स्कान्दम् इत्यपि निश्चप्रचम्। स्कान्दे वैष्णवखण्डे श्रीमद्भागवतस्य माहात्म्यस्यानुकीर्तनात्। तदिदं नारदीये पूर्वभागे (१०४।३९) विस्पष्टमुदीरितम्। ब्रह्मवैवर्तकं दशममित्यपि सन्देहानास्कन्नम्। शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव ब्रह्मवैवर्तकं नाम वेदभाग नुदर्शकम् (१०१।१)॥ इत्युक्तेः। ब्रह्माण्डं चाष्टादशमित्यपीह (१०९/३०) अनावृतम्। आदिश्च ब्राह्ममिति चाप्यभिव्यक्तम्। ब्राह्मं पुराणं तत्रादौ सर्वलोकहिताय वै। व्यासेन वेदविदुषा

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

समाख्यतं महात्मना (पू० ६२।३०) इति स्मरणात्।

नारदोक्तः पुराणमहिमा

यस्मिञ्श्रुते श्रुतं सर्वं ज्ञाते ज्ञातं कृते कृतम्। पुराणमेकमेवासीत्सर्वकल्पेषु मानद । चतुर्वर्गस्य बीजं च शतकोटिप्रविस्तरम् (पू० ९२।२२)॥ प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः। कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः (२३)॥ हरिर्व्यासरूपेण जायते च युगे युगे। चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा (२४)॥ तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोके निर्दिशत्यपि। अद्यापि देवलोकेतु शतकोटिप्रविस्तरम् (२५)॥ अस्त्येव तस्य सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्ण्यते (२६)॥

नारदीयं पुराणमधिकृत्य सामान्यचिन्ता

नारदीयमिति समाख्या किंहेतुकेति विमृश्यते । सनकसनन्दनसनत्कुमारसनातनाश्चत्वारो मानसा ब्रह्मणः सुताः। तेषां सनकः प्रधानम्। स च प्रधानंवक्ता नारदाय पुराणस्य प्रवक्ता। उक्तं च—गीतं सनकमुख्यैस्तु नारदाय महात्मने । पुराणं नारदीयाख्यमेतद् वेदार्थसंमितम् (पू० १।३५-३६)॥ एतावता नारदीयमिति समाख्या न सुघटा भवतीति शङ्क्यते। नारदाय प्रोक्तमेतन्न तु तमधिकृत्य कृतम्। सत्यम्। तस्येदमिति विवक्षाया वृद्धाच्छे नारदीयमिति सिद्धेः सर्वमनवद्यम्।

केऽत्राधिकारिणः। केषामिदं पुराणं वाच्यमित्यत्राह—सतामेव प्रवक्तव्यं गुह्याद् गुह्यतरं यतः (पू० १।४७)। ब्रह्मद्रोहपराणां च दम्भाचारयुतात्मनाम्। जनानां बकवृत्तीनां न ब्रूयादिदमुत्तमम्। त्यक्तकामादिदोषाणां विष्णुभक्तिरतात्मनाम् पू० १।४८, ४९)॥ सदाचारपराणां च वक्तव्यं मोक्षसाधनम् (५०)। मृषा शृणोति यो मूढो दम्भी भक्तिविवर्जितः । सोपि तद्वन्महाघोरे नरके पच्यतेऽक्षये (पू० १।७५)॥

इह पुराणे पादाः सन्त्यध्यायाश्च। ते सप्तोत्तरं शतद्वयम्। पादानामध्यायानां च व्याप्यव्यापकभावः। पादा अध्यायानभिव्याप्नुवन्ति न त्वध्यायाः पादान्यथाऽन्यत्र पाणिनीयाष्टकादिषु । तदिदं वैपरीत्यं किं कृतमिति न सुज्ञानम्। द्वयोर्भागयोश्च विभक्तमिदं पुराणम्। तत्र प्रथमः पूर्व इति समाख्यायते द्वितीयश्चोत्तरः। विभागे च को हेतुरित्यपि दुरुन्नयम्। पूर्वभागो बृहदाख्यानक इति संज्ञायते। उत्तरभागश्च लघ्वाख्यानक इति नाभिधीयते। यथा पूर्वभागे बृंहीयांस्युपाख्यानानि स्थितानि तथोत्तरस्मिन्नपि। उत्तरस्मिन्नपि रुक्माङ्गदस्य प्रजेशस्यातिदीर्घमाख्यानं संनिविष्टमास्ते। नापि विषयभेदो भेदकृदस्ति । इहापि व्रतोपवासतिथ्याश्रमादीनां प्राचुर्य्येणानुकीर्तनात्। किं च। उत्तरभागे मान्धाता प्रष्टा, वसिष्ठश्च प्रवक्तेत्यस्य नारदीयत्वं भज्यते। पुराणानुबन्धः स्वतन्त्रोऽयङ् ग्रन्थ इति प्रतीति र्जायमाना न वार्यते। द्वाववयवौ, एकोऽवयवीति प्रतीतेरनुदयात्।

नारदीयपुराणानुक्रमणिका

अनुक्रमणिका नाम विषयावगाहे किमपि साचिव्यं करोति। तत्सचिवा क्रमते तत्र बुद्धिरित्येषणीया सा। इह च नारदीय पुराणे पुराणकारेणैव सा प्रणीतेति प्रियं नः। न ह्यस्माभिः प्रणीता

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

सा सुन्दरितरा प्रमाणतरा वा भवितुमर्हतीति सैवेहाक्षरशः समुद्घ्रियते प्रतिपाद्यप्रतिपत्तये। नारदेन सम्पृष्ट ऋषिः सनातनः स्माह—शृणु विप्र प्रवक्ष्यामि पुराणं नारदीयकम्। पञ्चविंशति-साहस्रं बृहत्कल्पकथाश्रयम् (पू० ६७।।१) ।। सूतशौनकसंवादः सृष्टिसंक्षेपवर्णनम्। नानाधर्म-कथाः पुण्याः प्रवृत्ते समुदाहृताः (२) ।। प्राग्भागे प्रथमे पादे सनकेन महात्मना। द्वितीये मोक्षधर्माख्ये मोक्षोपाय निरूपणम् (३) ।। वेदाङ्गानां च कथनं शुकोत्पत्तिश्च विस्तरात्। सनन्दनेन कथिता नारदाय महात्मने (४) ।। महातन्त्रे समुद्दिष्टं पशुपाशविमोक्षणम्। मन्त्राणां शोधनं दीक्षा-मन्त्रोद्धारश्च पूजनम् (५) ।। प्रयोगाः कवचं नाम-सहस्रं स्तोत्रमेव च। गणेशसूर्यविष्णूनां शिवशक्त्यो-रनुक्रमात् (६) ।। सनत्कुमारमुनिना नारदाय तृतीयके। पुराणलक्षणं चैव प्रमाणदानमेव च (७) पृथक् पृथक् समुद्दिष्टं दानकालपुरःसरम्। चैत्रादिसर्वमासेषु तिथीनां च पृथक् पृथक् (८) ।। प्रोक्तं प्रतिपदादीनां व्रतं सर्वाघनाशनम्। सनातनेन मुनिना नारदाय चतुर्थके (९) ।। पूर्वभागेऽयमुदितो बृहदाख्यानसंज्ञितः। अस्योत्तरविभागे तु प्रश्न एकादशीव्रते (१०) ।। वसिष्ठेनाथ मान्धातुः संवादः परिकीर्तितः। रुक्माङ्गदकथा पुण्या मोहि-न्युत्पत्तिकर्म च (११) ।। वसुशापश्च मोहिन्यै पश्चादुद्धरणक्रिया। गङ्गाकथा पुण्यतमा गया-यात्रानुकीर्तनम् (१२) ।। काश्या माहात्म्यमतुलं पुरुषोत्तमवर्णनम्। यात्राविधानं क्षेत्रस्य बह्वाख्यानसमन्वितम् (१३) ।। प्रयागस्याथ माहात्म्यं कुरुक्षेत्रस्य तत्परम्। हरिद्वारस्य चा-ख्यानं कामोदाख्यानकं तथा (१४) ।। बदरीतीर्थ-माहात्म्यं कामाक्षायास्तथैव च। प्रभासस्य च माहात्म्यं पुष्कराख्यानकं ततः (१५) ।। गौतमाख्यानकं पश्चाद् वेदपादस्तवस्ततः। गोकर्णक्षेत्रमाहात्म्यं लक्ष्मणाख्यानकं तथा (१६) ।। सेतुमाहात्म्यकथनं नर्मदातीर्थवर्णनम्। अवन्त्याश्चैव माहात्म्यं मथुरायास्ततः परम् (१७) ।। वृन्दावनस्य महिमा वसोर्ब्रह्मान्तिके गतिः। मोहिनीचरितं पश्चादेवं वै नारदीयकम् (१८) ।।

विष्णुशिवयोरभेदबुद्धिः

सन्ति वैष्णवानि पुराणानि सन्ति च शैवानि। एकत्र विष्णुः प्रधानमपरत्र शिवः। द्वये भक्ता वैष्णवाश्च शैवाश्च। उभये बहुलं विद्विषन्तीतरेत-रम्। नारदीयमिदं पुराणं तु शिवे विष्णौ चैकत्व-बुद्धिमुपदिशतीति विश्वस्मिञ्शान्तातिस्थापनाया-लम्। एकतामनुशासति कतिपयानि वाक्यानीह समुच्चीयन्ते—शिवस्वरूपी शिवभक्तिभाजाम्। यो विष्णुरूपी हरिर्भागवतानाम् (पू० २।२८)।। शिवेति नीलकण्ठेति शङ्करेति च यः स्मरेत्। सर्वभूतहितो नित्यं सोऽभ्यर्च्यो द्विजैः स्मृतः (पू० ३।५६) ।। व्याहरन्ति च नामानि हरेः शम्भो र्महात्मनः। रुद्राक्षालङ्कृता ये च ते वै भागवतोत्तमाः (पू० ५।६९) ।। हरिरूपधरं लिङ्गं लिङ्गरूपधरो हरिः। ईषदप्यन्तरं नास्ति भेदकृच्चानयोः कुधीः (पू० ६।४४) ।। अनादिनिधने देवे हरिशङ्करसंज्ञिते। अज्ञानसागरे मग्ना भेदं कुर्वन्ति पापिनः (पू० ६।४७) ।। हरिरूपो महादेवः शिवरूपी जनार्दनः।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

इति लोकस्य नेता यस्तं नमामि जगद्गुरुम् (पू० ११।३०) ॥ देवतायतनं यस्तु कुरुते कारयत्यपि। शिवस्यापि हरेर्वापि तस्य पुण्यं फलं शृणु (पू० १३।१) ॥ मम मूर्त्यन्तरं शम्भुं राजन्स्तोत्रैः स्वशक्तितः। स्तुहि...(पू० १६।७१) ॥ लोकवादोहि सुमहाञ्छम्भु ॑।[निरायणप्रियः । हरिप्रियस्तथा शम्भु... (पू० ७६।१४०) ॥

भक्तिः

पूज्येष्वनुरागो भक्तिरिति सामान्येन भक्तिलक्षणमाहुः। इह तु पुराणे त्रैविध्यमस्या उक्तं फलनानात्वं चाश्रुतम्। तदिदं सर्वं समस्य विन्यस्यते—परलोकफलं प्रेप्सुः कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः। निवेद्य हरये भक्त्या तत्फलं ह्यक्षयं स्मृतम् (पू० ३।७३) ॥ न दानैर्न तपोभिर्वा यज्ञैर्वा बहुदक्षिणैः। भक्तिहीनै र्मुनिश्रेष्ठ तुष्यते भगवान् हरिः (पू० ४।७) ॥ मेरुमात्रसुवर्णानां कोटिकोटिः सहस्रशः। दत्ता चाप्यर्थनाशाय यतो भक्तिविवर्जिता(८) ॥ अभक्त्या यत्तपस्तप्तं केवलं कायशोषणम् । अभक्त्या यद्धुतं हव्यं भस्मनि न्यस्तहव्यवत् (९) ॥ अश्वमेधसहस्रं वा कर्म वेदोदितं कृतम्। तत्सर्वं निष्फलं ब्रह्मन्यदि भक्तिविवर्जितम् (११) ॥ हरिभक्तिः परा नृणां कामधेनूपमा स्मृता। तस्यां सत्यां पिबन्त्यज्ञाः संसारगरलं ह्यहो (१२) ॥ असूयोपेतमनसां भक्तिदानादि कर्म यत्। अवेहि निष्फलं ब्रह्मंस्तेषां दूरतरो हरिः (१३) ॥ भक्त्या सिध्यन्ति कर्माणि कर्मभिस्तुष्यते हरिः । तस्मिंस्तुष्टे भवेज्ज्ञानं ज्ञानान्मोक्षमवाप्यते (पू० ४।३२) ॥ भक्तिस्तु भगवद्भक्तसङ्गेन खलु जायते। तत्सङ्गः प्राप्यते पुम्भिः सुकृतैः पूर्वसञ्चितैः (पू० ४।३३)। विनापि महतां सेवां हरिभक्तिर्हि दुर्लभा (पू० २३।४६)। किं वै वेदै र्मखैः शास्त्रैः किं वा तीर्थनिषेवणैः। विष्णुभक्तिविहीनानां किं तपोभिर्व्रतैरपि (पू० ३०।११-१२) ॥ चण्डालोपि मुनिश्रेष्ठ विष्णुभक्तो द्विजाधिकः । विष्णुभक्तिविहीनश्च द्विजो पि श्वपचाधमः(पू० ३४।४१)॥ सुलभं जाह्नवीस्नानं तथैवातिथिपूजनम् । सुलभाः सर्वयज्ञाश्च विष्णुभक्तिः सुदुर्लभा (पू० ३९।५२) ॥ किं तेषां कुलशीलेन विद्यया जीवितेन वा। येषां न जायते भक्तिर्जगद्धातरि केशवे (उ० ५३।६०) ॥ लोके स धन्यः स शुचिः स विद्वान् स एव वक्ता स च धर्मशीलः। ज्ञाता स दाता स च सत्यवक्ता यस्यास्ति भक्तिः पुरुषोत्तमाख्ये (उ० ५४।१२) ॥

आचारप्राधान्यम्

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च (मनु०) इत्यृषयः स्मरन्ति। इहापि आचारः परमो धर्मः (पू० ४।२२) इत्युद्घोषितम्। अन्यच्चापि बहूक्तं तत् सङ्ग्रहेणोच्यते—यः स्वाचारपरिभ्रष्टः साङ्गवेदान्तगोपि वा। हरिभक्तिपरो वापि हरिध्यानपरोपि वा। भ्रष्टो यः स्वाश्रमाचारात् पतितः सोऽभिधीयते। (पू० ४।२४) ॥ वेदो वा हरिभक्तिर्वा भक्तिर्वापि महेश्वरे। आचारात्पतितं मूढं न पुनाति द्विजोत्तम (पू० ४।२५) ॥ यः स्वधर्मं परित्यज्य भक्तिमात्रेण जीवति। न तस्य तुष्यते विष्णुराचारेणैव तुष्यति (पू० १५।५३) ॥

भागवतलक्षणम्

भगवान् भक्तिरस्येति भागवत इति शाब्दिकाः।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

पुराणानि तु बहुविधं भागवतस्वरूपं वर्णयन्ति। अतः साकल्येन तत्स्वरूपग्रहायेहस्थानि कानिचित् पद्यानि संगृह्यन्ते—ये हिताः सर्वभूतानां गतासूया अमत्सराः। वशिनो निःस्पृहाः शान्तास्ते वै भागवतोत्तमाः (पू० ५।५०)॥ कर्मणा मनसा वाचा परपीडां न कुर्वते। अपरिग्रहशीलाश्च ते वै भागवताः स्मृताः (५१)॥ मातापित्रोश्च शुश्रूषां कुर्वन्ति ये नरोत्तमाः। गङ्गाविश्वेश्वरधिया ते वै भागवतोत्तमाः (५३)॥ आत्मवत्सर्वभूतानि ये पश्यन्ति नरोत्तमाः। तुल्याः शत्रुषु मित्रेषु ते व भागवतोत्तमाः (६७)॥ अन्येषामुदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः। हरिनामपरा ये हि ते वै भागवतोत्तमाः (६१)॥ शिवे च परमेशे च विष्णौ च परमात्मनि॥ समबुद्धया प्रवर्तन्ते ते वै भागवताः स्मृताः (७२)॥

उत्तमो गुरुः

सव ऽपि गुरवः पूज्या वन्द्याश्च। तथापि तेषां मध्ये पुराणस्य प्रवक्ता गुरुरुत्तम इत्याह—यः पुराणानि वदति धर्मयुक्तानि पण्डितः। संसारपाशविच्छेदकराणि स उत्तमः (पू० ६।६५-६६)॥

बौद्धनिन्दा

एकतः शाक्यमुनिर्बुद्धो विष्णोरवतारेष्वन्तः पात्यतेऽपरतस्तदनुगा निन्द्यन्त इति मिथो विसंवादिनी प्रवृत्तिः पुराणानाम्। इह च पुराणे इत्थम्भूता श्रूयते बौद्धनिन्दा—बौद्धालयं विशेद्यस्तु महापद्यपि वै द्विजः। न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा प्रायश्चित्तशतैरपि (पू० १५।५१)॥ बौद्धाः पाखण्डिनः प्रोक्ता यतो वेदविनिन्दकाः (५२)।

कलिवर्ज्यधर्माः

पाराशराः सुविस्तरेण कलिवर्ज्यान्याहुः। इहापि तान्युद्देशतोऽनुक्रान्तानि। तद्यथा—समुद्रयात्रा स्वीकारः कमण्डलुविधारणम्। द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा (पू० २४।१३)॥ देवराच्च सुतोत्पति र्मधुपर्के पशोर्वधः। मांसादनं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा (१४)॥ दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं वराय च। नैष्ठिकं ब्रह्मचर्यं च नरमेधाश्वमेधकौ (१५)॥ महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखः। एतान्धर्मान्कलियुगे वर्ज्यान्याहुर्मनीषिणः (१६)॥ नामांसो मधुपर्को भवतीति गृह्यकाराः। सोऽयमिहापोद्यते निदेशः। परिव्रज्यानिषेधस्त्वन्यत्र श्रुतः, वानप्रस्थनिषेधस्त्विहैव। नैष्ठिक ब्रह्मचर्यस्य निषेधे कोऽभिसन्धिः पुराणकारस्य। किं पुंसामसामर्थ्यमुतान्यत्किञ्चिदुत्प्रेक्ष्यते निमित्तम्।

अविवाह्याः कन्याः

विवाहमनर्हा याः कन्या इह निर्दिष्टास्ताः संक्षिप्य ब्रूमः—रोगिणीं चैव वृत्ताक्षीं सरोगकुलसम्भवाम्। अतिकेशामकेशां च वाचालां नोद्वहेद् बुधः (पू० २६।५)॥ कोपनां वामनां चैव दीर्घदेहां विरूपिणीम्। न्यूनाधिकाङ्गीमुन्मत्तां पिशुनां नोद्वहेद् बुधः (६) स्थूलगुल्फां दीर्घजङ्घां तथैव पुरुषाकृतिम्। श्मश्रुव्यञ्जनसंयुक्तां कुब्जां चैव नोद्वहेन्न च (७)॥ सदा रोदनशीलां च पाण्डुराभां च कुत्सिताम्। कासश्वासदिसंयुक्तां निद्रा-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

शीलां च नोद्वहेत् (१०) ॥ दीर्घनासां च कितवां तनूरुहविभूषिताम् । गर्वितां बकवृत्ति च सर्वथा नोद्वहेद्बुधः (१२) ॥ अत्र सरोगकुलेन मनूक्तानि क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलान्यभिप्रेता-नीति वेद्यम् । कोपनावामनादीर्घदेहोन्मत्ता पिशुनापुरुषाकृत्यादय इह स्मृतिव्यतिरिक्ता उदाहृताः । यश्च मानवेऽभ्रातृकाया उपयमने निषेध उक्तः स इह नाश्रित इति विशेषः ।

भारतमहिमा

क्षीरोदधेरुत्तरं यद्धिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । ज्ञेयं तद्भारतं वर्षं सर्वकर्मफलप्रदम् (पू० ३।४६) ॥ अत्र कर्माणि कुर्वन्ति त्रिविधानि तु नारद । तत्फलं भुज्यते चैव भोगभूमिधनक्रमात् (४७) ॥ भारते तु कृतं कर्म शुभं वाऽशुभमेव वा ! तत्फलं क्षयि विप्रेन्द्र भुज्यतेऽन्यत्र जन्तुभिः (४८) ॥ अद्यापि देवा इच्छन्ति जन्म भारतभूतले । सञ्चितं सुमहत्पुण्यमक्षय्यममलं शुभम् (४९) ॥ कदा लभामहे जन्म वर्षे भारतभूमिषु । कदा पुण्येन महता या-स्यामः परमं पदम् (५०) ॥

मोक्षदायिकाः पञ्च पुर्यः

अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची ह्यवन्तिका । पुरी द्वारवती ज्ञेयाः सप्तैता मोक्षदायिकाः (पू० २७।३५) ॥

अतिथिपरिचर्या

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्तते । स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति (पू० २७।७२) ॥

अतिथिलक्षणम्

अज्ञातगोत्रनामानम् अन्यग्रामादुपागतम् । विपश्चितोऽतिथिं प्राहु विष्णुवत् तम्प्रपूजयेत् (पू० २७।७३) ॥

शूद्रेण ब्राह्मणस्य वधे दण्डः

ब्राह्मणं हन्ति यः शूद्रस्तं मुशल्यं विदुर्बुधा (पू० ३०।१८) ।

प्राणायामश्चतुर्विधः

अगर्भश्च सगर्भश्च द्वितीयस्तु तयो वंरः । जप-ध्यानं विनाऽगर्भः सगर्भस्तत्समन्वितः (पू० ३३।-११९) ॥ रोचकः पूरकश्च कुम्भकः शून्यकस्तथा । एवं चतुर्विधः प्रोक्तः प्राणायामो मनीषिभिः (पू० ३३।१२४) । न गृह्णाति न त्यजति वायुमन्त बंहिः-स्थितम् । विद्धि तच्छून्यकं नाम प्राणायामम्··· (पू० ३३।१२६) ॥

सत्यस्य गरिमा

सत्येन धार्यते लोकः स्वः सत्येनैव गच्छति । अनृतं तमसो रूपं तमसा नीयते ह्यधः (पू० ४३।-८२) ॥ सत्येन सूर्यस्तपति शशी सत्येन राजते । सत्ये स्थिता क्षितिर्भूप सत्यं धारयते जगत् (उ० २३।८६) ॥ सत्येन वायुर्वहति सत्येन ज्वलते शिखी । सत्याधारमिदं सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् (८७) ॥ न सत्याच्चलते सिन्धु र्न विन्ध्यो वर्धते नृप । न गर्भं युवती धत्ते वेलातीतं कदाचन (८८) ॥ सत्ये स्थिता हि तरवः फलपुष्पप्रदर्शिनः । दिव्यादि साधनं नृणां सत्याधारं महीपते (८९) ॥ अश्वमेधसहस्रेभ्यः सत्यमेव विशिष्यते (९०) ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

भारतं वर्षम् इति नामधेये निमित्तम्

आसीत् (पुरा मुनिश्रेष्ठ (=नारद) भरतो नाम भूपतिः। आर्षभो यस्य नाम्नेदं भारतं खण्डमुच्यते (पू० ४८।४८।५) ॥ ऋषभो नृपतिस्तस्यापत्यम् आर्षभः। अन्यत्र तु दौष्यन्तिः शाकुन्तलेयो भरत एतद्देशनाम्नि हेतुभूत इति स्मर्यते।

व्याकरणनिरूपणम्

पूर्वभागे (द्वापञ्चाशेऽध्याये सनन्दनकृतं संक्षिप्तं व्याकरणनिरूपणं स्थितम्। अनूचानः केन भवतीति नारदेन पृष्टः सनन्दनो वेदाङ्गानि शिक्षादीनि नामादेशमाचष्टे। तत्प्रसङ्गेन व्याकरणमपि मितेन सन्दर्भेण व्याकरोति, तत्र तत्र पाणिनीयसूत्रांशानुदाहरति भाष्यानुवादिनीः कारिकाश्चापि सङ्कलयति। सूत्रांशास्तावत्—लक्षणेत्थम्भूत० अभिरभागे, स्वामीश्वराधिपति० तुमर्थाद्भाव० द्वितीया च चतुर्थी चेष्टायां गतिकर्मणि इत्येवमादयः। कारिकाश्चापि—गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम्। बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया। प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ॥ इति प्रभृतयः। अत्र व्याकरणसंक्षेपनिक्षेपः कस्य कृते कृतः। बालानामिति चेत्। न। ते ह्युपनीता गुरुमुपश्लिष्टा गुरुमुखाच्छिक्षां गृहीत्वा शैक्षाः सन्तो व्याकरणमपि सूत्रवार्तिकवृत्त्यात्मकं तत एवोपयोक्ष्यन्ते न तु सर्गप्रतिसर्गादि नानाविषयं पुराणमनुधाविष्यन्ते। प्रौढानां कृत इति चेत्तदपि न। इह सामान्यज्ञानमेवोपन्यस्तं न तु गभीरार्थः कश्चिद् व्याकृतः। सुप्तिङन्तानि पदानि निर्दशितानि, विभक्त्यर्थाश्च स्थूलोच्चयेनोच्चिताः, उदात्तादयो धातवश्च गणशोऽनुक्रान्ताः। तेन प्रौढानुपादेयेन बालमात्रोपयोगिनानेन सङ्ग्रहेण नार्थस्तेषाम्।

गौणे कर्मणि दुह्यादेरित्यादयः कारिकाः पुराणकारेण भाष्यार्थानुवाद इति न्यस्ता इति युक्तिमद्वचो भाति। नहि वार्तिकादीनां प्रणायकाः प्रतिभातसकलपदार्था वश्यवाचो महर्षयः स्वेन वाच्यमर्थं शब्दतोऽर्थतो वाऽन्यकृतेभ्यः सङ्ग्रहेभ्यः सङ्गृह्णीरन्, विशेषतो व्रतोपवासतीर्थाटनदानमाहात्म्यतपश्चरणपरेभ्यः पुराणेभ्यः ॥

इदं चात्रान्यद् विमृश्यम्। चर्करीतं च हृङ् प्रोक्तः (पू० ५३।४४) इत्यत्र चर्करीतमित्यदादिगणमाह। वस्तुतश्चर्करीतमिति यङ्लुकमाह। यङ्लुगन्तमदादिषु द्रष्टव्यमिति च व्याकरणस्मृतिः। सोऽयमतिदेशः शब्लुगर्थम्। न तु वैयाकरणैरदादीनां चर्करीतमिति संज्ञा कृता। अत्र तु जनसामान्यस्य कृते कृतेयं संज्ञा संमोहायैव स्यात्। पुराणे च नैतदिष्टम्।

किं परं तत्त्वम्, कश्चेश्वरः

तत्त्वं वस्तुत एकं तु शिवाख्यं चित्रशक्तिकम् (पू० ६३।४७)। दृक्शक्तिर्यत्र न्यग्भूता क्रियाशक्तिर्विशिष्यते। ईश्वराख्यं तु तत् तत्त्वं प्रोक्तं सर्वार्थसाधकम् (पू० ६३।३२-३३) ॥ यत्र क्रिया हि न्यग्भूता ज्ञानाख्योद्रेकमश्नुते। तत्तत्त्वं चैव विद्याख्यं ज्ञानरूपं प्रकाशकम् (पू० ६३।३३-३४) ॥

कार्तवीर्यस्य सेव्यत्वम्

पूर्वभागेऽस्मिन्पुराणे षट्सप्ततितमेष्टसप्ततितमे चाध्याये त्रिपञ्चाशदुत्तरया श्लोकद्विशत्या महता

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

विस्तरेणोपवर्णिता हैहयराजस्य माहिष्मतीपतेः सहस्रबाहोः कार्तवीर्यस्य सेव्यत्वप्राप्तिकथा । सनत्कुमारोऽस्याः कथायाः कथकः, स च मुनेर्दत्तात्रेयात्साक्षाच्छुश्रावेति नास्या अवैतथ्ये विशयोन्मेषः कश्चित् समस्ति । देवत्वमारोपितस्य कार्तवीर्यस्य माहात्म्यमिह न्यक्षेण न्यगादि, कवचं च तदीयं तन्त्रगोपितमाविरभावि । तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वदत्वं कृतित्वं राजराजेश्वरत्वं च प्रकर्षेण प्रत्यपादि । तदिदमनितरसाधारणं देवत्वं तेन केन हेतुनाऽऽपीति तु नावाचि, केवलं दत्तात्रेयं समाराध्येत्येव संक्षिप्तं वचो न्यक्षेपि । तन्नालं शङ्ककजनस्वान्तसमाधय इति किञ्चिद् भूयो वक्तव्यमासीत्पुराणकारेण । तन्नोक्तमिति दोषाय । इहैव कार्तवीर्यस्य चक्रावतारत्वमुक्तम् । तत्रापि कथन्ता नोक्ता । क्व किमुद्दिश्य कया विधया च चक्रं सुदर्शनं तत्रावातरदित्यल्पैरप्यक्षरै र्नोदितो वृत्तान्तः ।

जलक्रीडा

पूर्वभाग एकोनाशीतितमेऽध्याये हरिहरयोर्मुनीनां रक्षसां च जलक्रीडां सप्रपञ्चमाह पुराणकारः । तत्र हरिहरयोर्नर्मालापोपि लेशतो लपितः । अस्मिंस्तोयकर्मणि विहायसि स्थितो मारुतिर्नृत्यति नर्दति गायति विपञ्चीं च वादयति । तन्निशम्य निशाम्य च भवोपि गातुमुपक्रमते । ततो गोतमाद्यास्तालका भवन्ति, वायुज एव च गायकः । तद्गीतिमधुरिम्णा मोहमापन्ना हर्यादयः सर्वे स्वं स्वं गानं विजहति । हनूमतो गानेन किमप्यद्भुतं जायते । गोतमगृहे यत् किमपि शुष्कं दारुसंभूतमुपकरणमास्ते सर्वं तत् प्ररोहति । अत्रेदं मीमांस्यं किमुद्देश्यका जलक्रीडावर्णने प्रवृत्तिरेषा कवेः । मनुष्यवद् देवता अपि जलक्रीडाप्रिया नर्मालापकामुका इति स्वभावसाम्यं निदिदर्शयिषतीति चेन्नार्थोऽनया । तत्र लोकस्थानाकाङ्क्षा । वस्तुतस्तु जलक्रीडादिषु प्राकृतकर्मसु दैवतान्यपि रमन्त इति संभावनैव नोदेति मर्त्यानाम् इति न तत्र ते कुतुकिनः । तेन प्रयोजनवतीयं प्रवृत्तिरुताहो नेति विचिकित्सा स्थिता भवति ।

शिवेन शिवायाः प्रसाधनम्

इह पुराणेऽनुदात्ताः प्राकृतानां कामुकानामौपयिक्यः का अपि दैवतचेष्टा उपवर्णितास्ताः प्रणतानां किमप्युद्वेजिका भवन्त्यनर्थिकाश्च । पूर्वभाग एकोनाशीतितमेऽध्याये उमया वारितेनापि शम्भुना कृतं तस्या धम्मिल्लरचनं व्यासेन वर्णितम् । तथा प्रवृत्तेन तेन नीवीबन्धोऽप्यारचित इत्यपि निगदितम् । तदिदं कस्मा अर्थायेति दुर्वेदम् । न हि सर्वा किंवदन्ती सङ्ग्राह्या भवति ।

भगवतो भवस्य सन्ध्योपासनम्

अत्रैवाध्याय इदमपरमपि विमृश्यम् । भगवतः शम्भोः प्राप्तकालं सन्ध्या-वन्दनमुक्तम् । तत्र चित्रीयमाणो विष्णुर्भगवन्तमनुयुङ्क्ते—सर्वैर्नमस्यते यस्तु सर्वैरेव समर्च्यते । हूयते सर्वयज्ञेषु स भवान् किं जपिष्यति ॥ रचिताञ्जलयः सर्वे त्वामेवैकमुपासते ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

स भवान् देवदेवेशः कस्मै विरचिताञ्जलिः ।। नमस्कारादिपुण्यानां फलदस्त्वं महेश्वर । तव कः फलदो वन्द्यः को वा त्वत्तोऽधिकः, वद (पू० ७६।१६६-१६६) ।। तत्र भवाञ्छिवोऽव्याजमाह—ध्याये न किञ्चिद् गोविन्द नमस्येऽहं न कञ्चन । किन्तु नास्तिकजन्तूनां प्रवृत्त्यर्थमिदं मया । दर्शनीयं हरे चैतद् अन्यथा पापकारिणः । तस्माल्लोकोपकारार्थमिदं सर्वं कृतं मया (पू० ७६।२००-२०१) । ऋजूत्तरमिदं सदृशं तस्येशानस्य, आत्मनो विप्रलम्भकमिति च विसदृशम् । जपबिडम्बनैषा कापेयमिव भवति । न हि परार्थेपि श्रद्धारिक्तेऽनुकरणे प्रवृत्तिमन्तो भवन्ति महान्तः, किमुत देवदेवो महादेवः । इत्यापातरमणीयः परिणतिविरसोऽयमुपन्यास इत्यवश्यमूरी करणीयमकामेनापि ।

सत्यहरिश्चन्द्रः

ऐक्ष्वाको हरिश्चन्द्रो नाम भूपतिरायोध्यको बभूव । कार्तस्वरेण लेख्यमस्योदात्तमतुलं चरितमिह न्यस्यते यथापुराणं साम्प्रतिकस्य राजकस्य प्रबोधनाय—श्रूयते किल राजासीद्धरिश्चन्द्रो वरानने । चाण्डालमन्दिरावासी भार्यातनयविक्रयी (उ० १४।५७) ।। असत्य वचनाद्भीतो दुःखाद् दुःखान्तरं गतः । तस्य सत्येन सन्तुष्टा देवाः शक्रपुरोगमाः (५८) ।। वरेण छन्दयाञ्चक्रु र्हरिश्चन्द्रं महीपतिम् । तेन सत्यवता चोक्ता देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।। यदि तुष्टा हि विबुधा वरं मे दातुमर्हथ (५६) ।। एषा हि नगरी सर्वा सद्रुमा ससरीसृपा । सबालवृद्ध तरुणा सनारी सचतुष्पदा (६०) ।। प्रयातु कृतपापापि स्वर्गतिं नगरी मम । अयोध्यापातकं गृह्य गन्ताहं नरकं ध्रुवम् (६१) ।। एकाकी नहि गच्छामि परित्यज्य जनं क्षितौ । स्वर्गं विबुधशार्दूलाः सत्यमेतन्मयेरितम् (६२) ।।

शिक्षानिरूपणोऽध्यायः

उत्तरस्मिन्भागेऽस्मिन्पुराण एकोनविंशोऽध्यायः शिक्षानिरूपण इति समाख्यायते । तत्र रुक्माङ्गदात्मजस्य धर्माङ्गदस्य शासनपद्धतिरुपवर्णिता लेशेन, तत्कृता धर्मं व्यवस्था च समासेन । सोभयी तादात्विकीं समाजस्थितिं चित्रार्पितामिवोपस्थापयतीति विविदिषाविषयः स्यात् सर्वस्येतिह्यरसिकस्य जनस्येति मूलगतैरेवाक्षरैरिह समर्प्यते – तन्त्रं तदखिलं चक्रे नित्यं पितृवचःस्थितः (२६) । दुष्टनिग्रहण चक्रे शिष्टानां परिपालनम् । अटनं सर्वदेशेषु वीक्षणं सवकर्म्मणाम् (२७) । वेदसंवीक्षण चक्रे तुलामानं दिने दिने । गृहे गृहे नराणां च चक्रे संरक्षणं नृपः (२६) । स्तनन्धयो क्वचिद् बालः स्तनहीनो न रोदिति । श्वश्रूवध्वा न कुत्रापि प्ररोदित्यवमानिता (३०) ।

शाङ्करो महास्तवः

इह पुराणे तत्तद्देवताकानि नाना स्तोत्राणि स्थाने स्थाने प्रपठितानि । पूर्वभाग एकनवतेऽध्याये यो माहेश्वरः स्तवः प्रोक्तस्तस्योपमा न विद्यते । स नातिविस्तीर्ण इति शक्यः सर्वोपि निखिलेनोद्धर्तुं वैशद्यकरैष्टिप्पणैश्च योजयितुम् । सोऽनुक्रम्यते तावत्—धराम्ब्वग्निमरुद्व्योममखेशेन्द्वर्कमूर्त्तये । सर्वभूतान्तरस्थाय शङ्कराय नमो

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

नमः (६१।२१६)॥ श्रुत्यन्तकृतवासाय श्रुतये श्रुतिजन्मने । अतीन्द्रियाय महसे शाश्वताय नमो नमः २२०) ॥ स्थूलसूक्ष्मविभागाभ्यामनिर्देश्याय शम्भवे । भवाय भवसंभूतदुःखहन्त्रे नमो नमः (२२१) ॥ तर्कमार्गातिदूराय तपसां फलदायिने । चतुर्वर्गवदान्याय सर्वज्ञाय नमो नमः (२२२)॥ आदिमध्यान्तशून्याय निरस्ताशेषभीतये । योगिध्येयाय महते निर्गुणाय नमो नमः (२२३) ॥ विश्वात्मने विविक्ताय विलसच्चन्द्रमौलये । कन्दर्पदर्पनाशाय कालहन्त्रे नमो नमः (२२४) ॥ विप्राशनाय विहरद्-वृषस्कन्धमुपेयुषे । सरिद्-दामसमाबद्धकपर्दाय नमो नमः (२२५) ॥ शुद्धाय शुद्धभावाय शुद्धानामन्तरात्मने । पुरान्तकाय पूर्णाय पुण्यनाम्ने नमो नमः (२२६) ॥ भक्ताय निजभक्तानां भुक्तिमुक्तिप्रदायिने । विवाससे निवासाय विश्वेषां पतये नमः २२७) ॥ त्रिमूर्तिमूलभूताय त्रिनेत्राय त्रिशूलिने । त्रिधाम्ने धामरूपाय जन्मदाय नमो नमः (२२८) ॥ देवासुरशिरोरत्नकिरीटारुणिताङ्घ्रये ॥

सत्यं स्तवराजोऽयम् । परिवृत्त्यसहानि पदानि शब्दपरिपाकनिदर्शनानि । नेह पदमेकमप्यनपेक्षमप्रसङ्गि दक्षार्थं परिहार्यं वा समस्ति । अनुप्रासेन मधुरता विरोधाभासेन च गुर्वर्थता किमपि निर्वर्तिता । शङ्करो नाम धरादिमूर्त्तिरपि संस्तदन्तवर्त्ति किमपि तत्त्वम् । स वेदान्तवेद्यो वेदान्तात्मा वेदान्तयोनिश्च । तेजःस्वरूपो प्यप्रकाशोऽव्यक्तो न व्यक्तिमुपैति । बहिः शुद्धोऽन्तः शुद्धः शुद्धानामन्तरात्मा च । न केवलं सेव्यः, सेवकोपीति निःसामान्यः । स्वयं विवासा दिग्वासा नग्नो निःसाधनः, इतरस्मै जीवमात्राय वासं प्रयच्छति । यस्त्रिधामा त्रीणि धामानि त्रयो लोका धामानि आधारा यस्य स इत्थम्भूतोपि धामरूपः सर्वस्याधारभूतः । इदं चापरं व्यावर्तकं लक्षणमस्य । अयं कान्तायै दत्तार्धकलेवरः । इतरे सुरासुराः स्वस्य स्वस्य कान्तानामधीशते नाम, तद्वल्लभाः सन्तोपि तत्स्वामिनः स्ववत्तत्र समाचरन्ति । श्रुतिरपि यं चकितमभिधत्ते स मानुषविशेषोऽस्य कथङ्कारं स्वरूपतः स्तूयेत ।

सृष्टिप्रारम्भकालः

सृष्टिप्रारम्भकालं जिज्ञासते जनः, न च जानाति । नारदीयं च तमित्थं ज्ञपयति—चैत्रे मासि जगद् ब्रह्म ससर्ज प्रथमेऽहनि (पू० ११०।४) ।

उपवासप्रतिषेधः

न हि यत्र तत्र काले देशे वोपवासविधिः श्रूयते । क्वाचित्कः प्रतिषेधोपीष्यते, तदाह—गुर्विणीनां गृहस्थानां क्षीणानां रोगिणां तथा (उ० २३।७५) । शिशूनां वलिगात्राणां न युक्तं समुपोषणम् । यज्ञभोगोद्यतानां च सङ्ग्रामक्षितिसेविनाम् (७६) ॥

राजगुणवर्णनम्

राज्ञि के के गुणा इष्यन्ते तांस्तान् रुक्माङ्गदो राजा स्वतनयाय धर्माङ्गदाय प्रश्नमुखेनोपदिशति । पुत्रदिदृक्षयोपक्रामन्तं रुक्माङ्गदं राजकपरिवृतो वश्यः सुतो धर्माङ्गदो दूरात्प्रतिगृह्णाति स्नेहेन परमेण च प्रणिपतति । तत्रावसरे स्नेहार्द्रचेताः पिता तस्य सर्वत्रानामयं पृच्छंस्तं कोमलमा-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

मन्त्रयते । तद्यथा—कच्चित्पासि प्रजाः सर्वाः कच्चिद् दण्डयसे रिपून् । न्यायागतेन वित्तेन कोशं पुत्र बिभर्षि च (उ० १५।२१) ॥ कच्चिद् विप्रेष्वत्यधिका वृत्तिर्दत्तानपायिनी । कच्चित्ते कान्तशीलत्वं कच्चिद् वक्ता न निष्ठुरम् (२२) ॥ कच्चिद् वचनकर्तारस्तनयाश्च पितुः सदा (२३) । कच्चिद् वधूः श्वश्रूवाक्ये वर्तते क्वचित् । कच्चिद् विवादान् विप्रैस्तु समं नेक्षसे आत्मज (२४) ॥ कच्चिद् गावो न रुध्यन्ते विषये विविधैस्तृणैः । तुलामानानि सर्वाणि ह्यन्नादीनां सदेक्षसे (२५) ॥ कुटुम्बिनं करैः पुत्र नात्यर्थमभिदूयसे । कच्चिन्न द्यूतपानादि वर्तते विषये तव (२६) ॥ कच्चिद् भिन्नरसैर्लोका भिन्नवाक्यैः पुरे तव । न दानै र्जीर्ण-वस्त्रैश्च नोपजीवन्ति मानवाः (२७) ॥ कच्चिच्चापररात्रेषु सदा निद्रां विमुञ्चसि (३०) । क्वचित्समर्थस्तनयः पितरं न हि याचते । न वर्णसङ्करो राज्ये केषांचिदभवत्पुनः (३१) ॥ न कञ्चुकविहीना तु भवेन्नारी सभर्तृका (३२) । गृहान्निष्क्रमणं स्त्रीणां मास्तु राज्ये मदीयके । मा सकेशा हि विधवा मास्त्वकेशा सभर्तृका (३३) ॥ मा व्रतीह सदाक्रोशी माऽऽरण्या नगराश्रयाः । सामान्यवृत्त्यदाता मे राज्ये वसतु निर्घृणः (३४) ॥ गोपालो नगराकाङ्क्षी निर्गुणस्तूपदेशकः । ऋत्विग्वा शास्त्रहीनश्च मा मे राज्ये वसेदिह (३५) ॥ यो हि निष्पादयेन्नीलीं नीलीरङ्गातिसेचकः । निर्वास्यौ तावुभौ पापौ यो वै मद्यं करोति च (३६) ॥

कालिदासे नारदीयपद्यानुकारः

कुमारसम्भवे (३।७२) क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ति । तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकारेति पठ्यते । तदिदमविकलं कुलपतिः कालिदासः पुराणादस्मादुज्जहारेतीदम्प्रथमं वेद्यन्ते काव्यं शुश्रुवांसो विद्वांसः । इहेत्थं स्थितः श्लोकः—कोपं विभो संहर संहरेति यावद् गिरः खे मरुतां बभूवुः । तावत् स वह्नि र्द्विजवाक्यसृष्टो भस्मावशेषां प्रमदां चकार (उ० ३५।८६) ॥ या चेहाल्पा शब्द परिवृत्ति विलोक्यते सा प्रकरणकारितेति कविभणितेः परकीयात्वं न पराकरोति ।

पापदशकम्

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् (उ० ४३।६१) ॥ पारुष्यमनृतं वापि पैशुन्यं चापि सर्वशः । असंबद्ध-प्रलापश्च वाचिकं स्याच्चतुर्विधम् (६२) ॥ परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् (६३) ॥

तीर्थराजः समुद्रः

तावद् गर्जन्ति तीर्थानि माहात्म्यैः स्वैः स्वैः पृथक् पृथक् । यावन्न तीर्थराजस्य माहात्म्यं वर्ण्यते द्विजैः (उ० ५८।१६) ॥ पुष्करादीनि तीर्थानि प्रयच्छन्ति स्वकं फलम् । तीर्थराजः समुद्रस्तु सर्वतीर्थफलप्रदः (१७) ॥

कृष्णमाहात्म्यम्

कृष्ण इह परं तत्त्वमुक्तः । स खलु प्रकृतेः पुरुषस्य च नियन्ता, विधर्विधाता, संहर्तू रुद्र-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

स्यापि संहर्ता व्यपदिष्टः (उ० ५८।४४)। यदन्यत्र कृष्णस्तु भगवान्स्वयमित्युक्तं तदिह शब्दान्तरैरूर्जिताश्रयैरित्थमुदाहृतम् — देवि सेर्वेऽवतारास्तु ब्रह्मणः कृष्णरूपिणः। अवतारी स्वयं कृष्णः सगुणो निर्गुणः स्वयम् (४६)॥

ब्रह्माण्डोत्पत्तिवर्णनम्

सत्त्वरजस्तमांसि गुणा अत्र कृष्णतत्त्वस्य पुंसो देहभूता व्याहृताः, प्रकृतिश्च तच्छक्तिरुद्दिष्टा[1] (उ० ५८।५०)। ब्रह्मविष्णु शिवाद्याश्चापि प्राकृता गुणनिर्मिता उदाहृताः (उ० ५८।४७)। या चेह जगतः प्रक्रिया समाश्रिता सा साङ्ख्यप्रक्रियातो भिन्नाऽभिन्ना च। साङ्ख्यवदिहापि निर्गुणः साक्षी पुरुषोऽभ्युपेयते (५१) इति साधर्म्यम्। गुणाश्च सत्त्वादयस्ततः पुरुषादात्मानं लेभिरे तेभ्यश्च महत्तत्त्वम् (५१-५२) इति च वैधर्म्यम्। महतस्तत्त्वात्पुरुष प्रेरितात् त्रिविधोऽहङ्कारो वैकारिकस्तैजसस्तामसश्चेति सम्बभूव। अत्र पुरुषप्रेरणा व्यतिरिक्तोक्ता। वैकारिकः सात्त्विकः, तैजसो राजस इत्यनर्थान्तरम्। वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश (५४)। दिग्वातार्कप्रचेतोश्विब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रमित्रका(५५) इति दिगाद्युत्पत्तिरत्र नूतनोक्ता। पूर्वत्र (पू० ६३।७०-७१) तैजसतो ज्ञानेन्द्रियाणि मनसा सहेत्युक्त्या विरुध्यते च। पूर्वत्र तामसात्तन्मात्राणामुत्पत्तिरुक्ता, इह तु शब्दस्य तथाभूता सेत्यभ्युपगत्य स्पर्शस्याकाशाज्जनिरुक्तेति विपरीतम्। एवं वायो रूपमित्याद्यपि विप्रलपितम्। आकाशादभवत्स्पर्शस्तस्माद्वायुरभूत् सति[2] (५७)। वायोरभूत् ततो रूपम् (५८) इत्यादि मूले स्थितम्। कालमायांशलिङ्गेभ्यः स्पर्शादिगुणेभ्योऽचेतनमण्डमजायत। समभूच्चेतनं जातं दरेण विशता सति (६०)। तस्मादण्डाद् विराड् जज्ञे सोऽशयिष्ट जलान्तरे। मुखादीन्यस्य जातानि विराजोऽवयवा अपि (६२)॥ अन्यत्राप्यापो नारायणस्यायनमुक्ताः। सङ्गृहीतः सार इत्युपरम्यते।

ईश्वरस्वरूपम्

अनिर्देश्यं तु यद्वस्तु तन्निर्देष्टुं न च क्षमम्। उपलक्षणमेतद्धि यन्निदेशनमैश्वरम् (उ० ५९।३६)॥ शास्त्रं वेदाश्च सुभगे वर्णयन्ति यदीश्वरम्। तत्सर्वं प्राकृतं विद्धि निर्देष्टुं शक्यमेव च (३७)॥ अनिर्देश्यं तु यद् देवि तन्नेतीति निषिध्यते। निषेधशेषः स विभुः कीर्तितः शरणागतैः (३८)॥ शास्त्रं नियामकं भद्रे सर्वेषां कर्मणां भवेत्। कर्मी तु जीवः कथित ईश्वरांशो विभुः स्वयम् (३९)॥

गङ्गाया मर्त्यलोकेऽवतरणकालः

ज्येष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्याम्। हस्ते शैलादवातरदसौ जाह्नवी मर्त्य-

१. तस्य शक्तिः परा विष्णोर्जगत्कार्यप्रवर्तिनी। भावाभावस्वरूपा सा विद्याविद्येति गीयते (पू० २।६)॥ यदा विश्वं महाविष्णोर्भिन्नमेव प्रतीयते। तदा ह्यविद्या संसिद्धा भवेद् दुःखस्य साधनम् (७)॥ ज्ञातृज्ञेयाद्युपाधिस्ते यदा नश्यति नारद। सर्वैक-भावनाबुद्धिः सा विद्येत्यभिधीयते (८)॥

२. विरिञ्चिपुत्री मोहिन्यभिसंम्बोध्यते।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

लोकम् (उ० ४०।२१) ॥ हस्ते नक्षत्रे । क्षितिसुतो भौमो मङ्गलवासरः ।

जह्नुना गङ्गायाः पानकालः

वैशाखशुक्लसप्तम्यां जह्नुना जाह्नवी पुरा । क्रोधात्पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात्तु दक्षिणात् (उ०।४१।३७) ॥

दशहरा तिथिः

ज्येष्ठे मासि तु दशमी शुक्लपक्षस्य मोहिनि । हरते दश पापानि तस्माद् दशहरा स्मृता (उ० ६०।-१३) ॥ अयमर्थोऽद्यापि हरियाणाविषयवासिनां विदितः । आश्विने विजयादशम्यां रामलीलाऽभिनीयते लोके । तस्या अपि दशमीत्वसाधर्म्याद् दशहरेति रूढिः ।

तीर्थफलेऽभागिनः

अश्रद्दधानः पापार्तो नास्तिकोऽछिन्नसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः (उ० ६२।-१६) ॥

तीर्थेष्वधिकारिणः

यज्ञाधिकारेऽप्यथवा निवृत्ते विप्रस्तु तीर्थानि भ्रमेच्च नाम । तीर्थेष्वलं यज्ञफलं हि यस्मात् प्रोक्तं मुनीन्द्रैरमलस्वभावैः (उ० ६२।२२) ॥ यस्येष्टियज्ञेष्वधिकारिताऽस्ति वरं गृहं गृहधर्माश्च सर्वे । एवं गृहस्थाश्रमसंस्थितस्य तीर्थे गतिः पूर्वतरर्निषिद्धा । सर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्रतुल्यानि नैवेति वदन्ति केचित् (२३) ॥

तीर्थे प्रतिग्रहनिन्दा

तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु न च । निमित्तेषु च सर्वेषु ह्यप्रमत्तो भवेद् द्विजः (उ० ६३।१२३-१२४) ॥

पुष्करतीर्थमहिमा

पुष्करे दुर्लभं स्नानं पुष्करे दुर्लभं तपः (उ० ७१।४५) । पुष्करे दुर्लभं दानं पुष्करे दुर्लभा स्थितिः (४६) ।

वेदपादस्तवः

इहोत्तरस्मिन्भागे त्रिसप्ततेऽध्याये जैमिनिप्रणीतो वेदपादस्तवो नाम महास्तवः स्थितः । चतुर्दशोत्तरेण शतेन पद्यैः पर्यवसितोऽयं स्तवः किमपि कामनीयकं धत्ते । प्रतिपद्यं चेह ऋगादिमन्त्रपादा अन्तर्गुम्फिताः सूत्रे मणिगणा इवेत्यस्यान्वर्थता स्तवान्तरेभ्यो विलक्षणता च । पादगुम्फनमिदमपूर्वां चातुरीं व्यनक्ति वेदे बह्वादरं च । नैकत्राप्यनन्वयो भाति कृतकता वा स्फुरति, प्रक्षेपोऽयमिति बुद्धिर्वोदेति । ब्राह्मणान्यारण्यकान्युपनिषदश्च वेदव्यपदेशभाञ्जीति मतमाश्रित्य तत्रस्थाः पादा अपीह संगृहीताः । इत्थम्भूतेऽस्मिश्चित्रेबृहति स्तवे स्यादेव कुतुकं जनस्य च महाजनस्य चेति तमिह निखिलेनोद्धरामः पादप्रदेशांश्च निर्दिशामः, टिप्पणैरौपयिकैश्च योजयामः—

अथानन्दार्णवे मग्नो दृष्ट्वा नृत्यं महेशितुः । जैमिनिर्वेदपादेन स्तवेनास्तौत् समाहितः (७३।२८)॥ विरिञ्चिविष्णुगिरिशप्रणताङ्घ्रिसरोरुहे ।। जगत्सूते नमस्तुभ्यं देवि काम्पिल्यवासिनि (७३।२९) ॥

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

विघ्नेशविधिमार्तण्डचन्द्रोपेन्द्रवन्दित। नमो गणपते तुभ्यं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते (७३।३०)॥ ब्रह्मणस्पत इत्यनेनैव ब्रह्मणां पतित्वस्यावगमे ब्रह्मणामिति गतार्थं तथा प्यार्षीयं शैली निधीनां त्वा निधिपति ँहवामह इत्यादिषु शतशो मन्त्रर्णेषु दर्शनात्। उमाकोमलहस्ताब्जसंभावितललाटकम्। हिरण्यकुण्डलं वन्दे कुमारं पुष्करस्रजम् (वा०सं० २।३३) (३१)॥ शिवं ब्रह्मादिदुर्दर्शं नरः कः स्तोतुमर्हति। दर्शनात्ते स्तुति र्मे सा चाभ्राद् वृष्टिरिवाजनि (७३।३२)॥ नमः शिवाय साम्बाय नमः शर्वाय शम्भवे (वा० सं० १६।२८)। नमो नटाय रुद्राय सदसस्पतये नमः (आश्व० श्रौ० ५।३।२२) (७३।३३)॥ पादभिन्नाय लोकाय मौलिभिन्नाण्डभित्तये। भुजप्रान्तदिगन्ताय भूतानां पतये नमः (आश्व० श्रौ० १।४।९) (७३।३४)॥ क्वणन्नूपुरयुग्माय विलसत्कृत्तिवाससे। फणीन्द्रमेखलायास्तु पशूनां पतये नमः (वा० सं० १६।१७) (७३।३५)॥ कालकालाय सोमाय योगिने शूलपाणये। [illegible]भूषाय शुद्धाय जगतां पतये नमः (वा० सं० १६।१८) (७३।३६)॥ अस्थि नामामङ्गलं भवति, अस्य तु भगवतः सम्रुगंकरणं भूषणम् इति चित्रम्। पाश्रे सर्वस्य जगतो नेत्रे सर्वदिवौकसाम्। गोत्राणां पतये तुभ्यं क्षेत्राणां पतये नमः (वा० सं० १६।१८) (७३।३७)॥ पात्रे नेत्र इत्यल्पाक्षरे शोभने सानुप्रासे पदे। घनानां पतये तुभ्यमन्नानां पतये नमः (वा० सं० १६।१८)। आत्माधिपतये तुभ्यं नमो मीढुष्टमाय च (वा० सं० १६।२९) (७३।३८)॥ मीढ्वानिति प्रायेणेन्द्रनामसु प्रथते मेहनस्य वर्षणस्य कर्तृत्वात्। अष्टाङ्गायातिहृद्याय क्लिष्टभक्तेष्टदायिने। इष्टिघ्नाय सुतुष्टाय पुष्टानां पतये नमः (वा.सं. १६।१७)(७३।३९)। दक्षयागस्य विध्वंसक इतीष्टिघ्न इहोक्तः। अष्टाङ्गोष्टमूर्त्तिः। भूतार्कचन्द्रयज्वान इत्यष्टौ मूर्तयः। पञ्चभूताधिपतये कालाधिपतये नमः। नम आत्माधिपतये दिशां च पतये नमः (वा० सं० १६।१७) (४०)॥ विश्वकर्त्रे महेशाय विश्वभर्त्रे पिनाकिने। विश्वहर्त्रेऽग्निनेत्राय विश्वरूपाय वै नमः (तै० आ० १०।१२।१) (४१)॥ इहार्थवन्ति प्रत्येकं विशेषणानि भवन्ति। यो हि विश्वस्य कर्ता स सर्वस्येशः स्यादिति युज्यते नाम। धनुष्मान्त्सन् विश्वं रक्षति। अग्निनेत्र इति सर्वं संहरति। ईशान ते तत्पुरुष नमो घोराय ते सदा। वामदेव नमस्तेऽस्तु सद्योजाताय वै नमः (तै० आ० १०।४३।१) (७३।४२)॥ भूतिभूषाय भक्तानां भीतिभङ्गप्रदायिने। नमो भगाय भर्गाय नमो रुद्राय मीढुषे (तै० ब्रा० ३।७।८।१) (७३।४३)॥ सहस्राम्बाय साम्बाय सहस्राभीषवे नमः। सहस्रबाहवे तुभ्यं सहस्राक्षाय मीढुषे (वा० सं० १६।८) (७३।४४)॥ सुकपोलाय सोमाय सुललाटाय सुभ्रुवे। सुदेहाय नमस्तुभ्यं सुमृडीकाय मीढुषे (ऋ० १।१३६।६) (७३।४५)॥ भवक्लेशनिमित्तोरु भयच्छेदकृते सदा। नमस्तुभ्यमषाढाय सहमानाय मीढुषे (तै० ब्रा० २।८।६।८) (७३।४६)॥ अषाढाय सहमानायेति साभिप्राये विशेषणे। स्वयमषाढः परैरसोढोऽनभिभूतः, परांश्च सहमानः परिभावयितेति युज्यतेऽस्य महेश्वरत्वम्। वन्देहं देवमानन्दसन्दोहं लास्यसुन्दरम्। समस्तजगतां नाथं सदसस्पतिमद्भुतम्

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

(ऋ० १।१८।६) (७३।४७) ।। सुजङ्गं सुन्दरं क्षौमं रक्षोभूतक्षतिक्षमम् । यक्षेशेष्टं नमामीशमक्षरं परमं प्रभुम् (७३।४८) ।। अर्द्धालिकमवस्त्रार्द्धमस्थ्युत्पल-दलस्रजम् । अर्धपुंलक्षणं वन्दे पुरुषं कृष्णपिङ्ग-लम् (तै० श्रा० १०।१२।१)(७३।४९) ।। सकृत्प्रणत-संसारमहासागरतारकम् । प्रणमामि तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिम् (ऋ० १।८९।५) (७३।५०) ।। धातारं जगतामीशं दातारं सर्वसम्पदाम् । नेतारं मरुतां वन्दे जेतारमपराजितम् (ऋ० १।११।२) (७३।५१) ।। मरुतो देवाः । जयी न तु पराजयी-त्याह । तं त्वामन्तकनेतारं वन्दे मन्दाकिनी-धरम् । दधाति विदधद्यो मामिमानि त्रीणि विष्टपा (ऋ० ८।९१।५) ७३।५२) ।। विष्टपा = विष्टपानि लोकान् । सर्वज्ञं सर्वगतं सर्वं कविं वन्दे तमीश्व-रम् । यतश्च यजुषा सार्धमृचः सामानि जज्ञिरे (ऋ० १०।९०।९) (७३।५३) ।। कविः क्रान्तदर्शनः, नातः क्रान्तदर्शनतरोऽन्यः । भवन्तं सुदृशं वन्दे भूत-भव्य भवन्ति च । त्यजन्तीतर कर्माणि यो विश्वाभि विपश्यति (ऋ० ३।६२।९) (७३।५४)।। हरं सुरनिय-न्तारं हरन्तमहमानतः । यदाज्ञया जगत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः (७३।५५) ।। तं नमामि महादेवं यन्नियोगादिदं जगत् । कल्पादौ भगवान् धाता यथापूर्वमकल्पयत् (ऋ० १०।१९०।३) (७३।५६) ।। ईश्वरं तमहं देवं यस्य लिङ्गमहर्निशम् । यजन्ते सह भार्याभिरिन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणाः (ऋ० १।२३-८) (७३।५७) ।। नमामि तमिमं रुद्रं यमभ्यर्च्य सकृत्पुरा । अवापुः स्वं स्वमैश्वर्यं देवासः पूषरातयः (ऋ० १।२३।८) (७३।५८) ।। पूषाः पुष्कला रातयो दानानि येषां ते पूषरातयो देवाः । तं वन्दे देव-मीशानं यं शिवं हृदयाम्बुजे । सततं यतयः शान्ताः सञ्जानाना उपासते (ऋ०१०।१९१।२) (७३।५९) ।। सञ्जानाना अनुकूलं वर्तमाना ऐकमत्ये स्थिताः । तदस्मै सततं कुर्मो नमः कमलकान्तये । उमाकुच-पटोरस्क या ते रुद्र शिवा तनूः (वा० सं० १६)। (७३।६०) ।। नमस्ते रुद्र भावाय नमस्ते रुद्र केलये नमस्ते रुद्र शान्त्यै च नमस्ते रुद्र मन्यवे (वा० सं० १६।) (७३।६१) ।। वेदाश्वरथनिष्ठाभ्यां पादाभ्यां त्रिपुरान्तक । बाणकार्मुकयुक्ताभ्यां बाहुभ्यामुत ते नमः (वा० सं १६।१) (७३।६२) ।। नमस्ते वासुकि-ज्याय विष्किराय च शङ्कर । महते मेरुरूपाय नमस्ते अस्तु धन्वने (तै० सं० ४।५।१।१) (७३।६३)।। नमः परशवे तेऽस्तु शूलायातुलरोचिषे । हयग्रीवात्मने तुभ्यमुतोत इषवे नमः (वा० सं० १६।४)(७३।६४)।। सुरेतरवधूहारहारोणि हर यानि ते । अन्यान्य-स्त्राण्यहं तूण इदं तेभ्योऽकरं नमः (ऋ० १०। ८५।१७) (७३।६५) ।। धराधरसुतालीलासरो-जाहतबाहवे । तस्मै तुभ्यमघोराय नमो अस्मा अवस्य च (७३।।६६) ।। रक्ष मामज्ञमक्षीणम-शिक्षितमनन्यगम् । अनाथं दीनमापन्नं दरिद्रं नीललोहित (वा० सं० १६।४७) (७३।६७) ।। दुर्मुखं दुष्क्रियं दुष्टं रक्ष मामीश दुर्दशम् । आदृशा तमहं न त्वदन्यं विन्दामि राधसे (ऋ० ८।२४।१२) (७३।६८) । भवाख्येनाग्निना शम्भो रागद्वेष-मर्दार्चिषा । दयालो दह्यमानानामस्माक-मविता भव (ऋ० १।१८७।२) (७३।६९) ।। परदारं परावासं परवस्त्रं पराश्रयम् । हर पाहि परान्नं मां पुरुणामन् पुरुष्टुत (ऋ० ८।९३।१७)

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

(७३।७०) ॥ पुरूणि बहूनि नामान्यस्येति पुरुनामा। छान्दसं णत्वम्। पुरुभिः स्तुतः पुरुस्तुतः। इहापि छान्दसं ष्टुत्वम्। लौकिकं यत्कृतं दुष्टैर्नावमानं सहामहे। देवेश तव दासेभ्यो **भूरिदा भूरि देहि नः** (ऋ० ४।३२।२०) (७३।७१) ॥ कुलोकानामयत्नानां गर्विणामीश पश्यताम्। **अस्मभ्यं** **क्षेत्रमायुश्च वसु स्पार्हं तदाभर** (ऋ० ८।४५।४०) (७३।७२) ॥ स्पार्हं स्पृहणीयम्। आभर आहर। याच्ञातो महतीं लज्जामस्मदीयां घृणानिधे। त्वमेव वेत्सि नस्तूर्णमिदं स्तोतृभ्य आभर (७३।७३) ॥ जाया माता पिता चान्ये मां द्विषन्त्यमितं कृशम्। देहि मे महतीं विद्यां **राया विश्वपुषा सह** (ऋ० ८।२६।७) (७३।७४) ॥ अदृष्टार्थेषु सर्वेषु दृष्टार्थेष्वपि कर्मसु। मेरुधन्वन्नशक्तेभ्यो **बलं धेहि तनूषु नः** (ऋ० ३।५३।१८) (७३।७५ ॥ लब्धानिष्टसहस्रस्य नित्यमिष्टवियोगिनः। **हृद्रोगं मम** देवेश **हरिमाणं च नाशय** (ऋ० १।५०।११) (७३।७६) ॥ ये ये रोगाः पिशाचा वा नरा देवाश्च मामिह। बाधन्ते देवताः सर्वा नि **बाधस्व महाँ असि** (ऋ०८।६४।२) (७३।७७) ॥ त्वमेव रक्षितास्माकमन्यः कश्चिन्न विद्यते। तस्मात् स्वीकृत्य देवेश **रक्षा णो ब्रह्मणस्पते** (ऋ० १।१८।३) ७३।७८) ॥ रक्षेति सांहितिको दीर्घः। णः=नः। छान्दसं णत्वम्। स्वीकृत्य= आत्मीयान्नः कृत्वा। त्वमेवोमापते माता त्वं पिता त्वं पितामहः। त्वमायुस्त्वं मतिस्त्वं **श्रीरुत भ्रातोत नः सखा** (ऋ० १०।१८६।२) (७३।७९) ॥ यतस्त्वमेव देवेश कर्ता सर्वस्य कर्मणः। ततः क्षमस्व तत्सर्वं **यन्मया दुष्कृतं कृतम्** (तै० आ० १०।१।८) (७३।८०) ॥ त्वत्समो न प्रभुत्वेन फल्गुत्वेन च मत्समः। ततो देव महादेव **त्वमस्माकं तव स्मसि** (ऋ० ८।९२।३२) (७३।८१) ॥ फल्गुत्वं निःसारता तुच्छत्वम्। सुस्मितं भस्मगौराङ्गं तरुणादित्यविग्रहम्। प्रसन्नवदनं सौम्यं **गाये त्वा नमसा गिरा** (ऋ० ८।४६।१७) (७३।८२) ॥ एष एव वरोऽस्माकं नृत्यन्तं त्वां सभापतिम्। लोकबन्तमुमाकान्तं **पश्येम शरदः शतम्** (ऋ० ७।६६-१६) (७३।८३) ॥ *अरोगिणो महाभाग विद्वांसश्च* बहुश्रुताः। भगवंस्त्वत्प्रसादेन **जीवेम शरदः शतम्** (ऋ० ७।६६।१६) (७३।८४) ॥ सदारा बन्धुभिः सार्धं त्वदीयं ताण्डवामृतम्। पिबन्तः काममीशानं **नन्दाम शरदः शतम्** (तै० आ० ४।४२।५)। (७३।८५) ॥ देवदेव महादेव त्वदीयाङ्घ्रिसरोरुहम्। कामं मधुमयं पीत्वा **मोदाम शरदः शतम्** (तै० आ० ४।४२।५) (७३।८६) ॥ कीटा नागाः पिशाचा वा ये वा के वा भवे भवे। तव दासा महादेव **भवाम शरदः शतम्** (तै० आ० ४।४२।५) (७३।८७) ॥ सभायामीश ते देव नृत्यवाद्यगलस्वनम्। श्रवणाभ्यां महादेव **शृणुयाम शरदः शतम्** (वा० सं० ३६।२४) (७३।८८) ॥ स्मृतिमात्रेण संसारविनाशनकराणि ते। नामानि खलु दिव्यानि **प्रब्रवाम शरदः शतम्** (वा० सं० ३६।२४) (७३।८९) ॥ इषुसन्धानमात्रेण दग्धत्रिपुर धूर्जटे। आधिभिर्व्याधिभिर्नित्यमजिताः **स्याम शरदः शतम्** *(तै० आ० ४।४२।५) (७३।९०)* ॥ चारुचामीकराभासं गौरीकुचपटीरसम्। *कदा नु लोकयिष्यामि युवानं विश्पतिं कविम्* (ऋ० ८।४४-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

२६) (७३।९१) ।। प्रमथेन्द्रावृतं प्रीतवदनं प्रिय-
वाससम् । सेविष्ये कदा साम्बं सुभासं शुक्रशोचि-
षम् (ऋ० ८।२३।२०) (७३।९२) ।। बह्वेनसं माम-
कृतपुण्यलेशं च दुर्मतिम् । स्वीकरिष्यति किं न्वीशो
नीलग्रीवो विलोहितः (वा० सं० १६।७) (७३।९३) ।।
कालशूलानलासक्तं भीतं व्याकुलमानसम् । कदा नु
द्रक्ष्यतोशो मां तुविग्रीवो अनानतः (ऋ० ८।६४।७)
(७३।९४) ।। तुविशब्दो बहुलवचनः । अनानतः=
आनतो न भवति, नित्यमुन्नतः । गायका यूयमा-
यात यदि रागादि लिप्सवः । धनदस्य सखायं तम्
उपास्मै गायता नरः (ऋ० ९।११।१) (७३।९५) ।
स्वस्त्यस्तु सखि ते जिह्वे विद्यादातुरुमापतेः । स्त-
वमुच्चतरं ब्रूहि जयतामिव दुन्दुभिः (ऋ० १।२८।५)
(७३।९६) ।। चेत्तयाज़न ? शान्तस्त्वं नेदं वेदाखिलं
जगत् । अस्य तृप्त्याखिलं शम्भो गौरो न तृषितः
पिब (ऋ० १।१६।५) (७३।९७) ।। सुगन्धि च सुख-
स्पर्शं कामदं सोमभूषणम् । गाढमालिङ्ग मच्चित्त
योषा जारमिव प्रियम् (ऋ० ९।३२।५) (७३।९८) ।।
महामयूखाय महाभुजाय महाशरीराय महाम्बराय ।
महाकिरीटाय महेश्वराय महो महीं सुष्टुतिमीर-
यामि (ऋ०२।३३।८) (७३।९९) ।। यथा कथञ्चिद्व्र-
चिताभिरीषत्प्रसन्नश्चारुभिरादरेण । प्रपूजयामि
स्तुतिभिर्महेशमषाढमुग्रं सहमानमाभिः (ऋ०
६।१८।१) (७३।१००) ।। नमः शिवाय त्रिपुरान्तकाय
जगत्त्रयेशाय दिगम्बराय । नमोस्तु मुख्याय हराय
भूयो नमो जघन्याय च बुध्नियाय (वा० सं०१६।३२)
(७३।१०१) ।। नमो विकाराय विकारिणे ते नमो
भवायास्तु भवोद्भवाय । बहुप्रजात्यन्तविचित्र-
रूप यतः प्रसूता जगतः प्रसूतिः (तै० आ० १०।१।१)
(७३।१०२) ।। तस्मै सुरेशोरुकिरीटनानारत्नावृता-
ष्टापदविष्टराय । भस्माङ्गरागाय नमः परस्मै
यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् (तै० आ० १०।-
१०।३) (७३।१०३) ।। सर्पाधिराजौषधिनाथयुद्ध-
क्षुभ्यज्जटामण्डलगह्वराय । तुभ्यं नमः सुन्दरताण्ड-
वाय यस्मिन्निदं सं च वि चैति सर्वम् (तै.आ०१०।-
१।१) (७३।१०४) ।। मुरारिनेत्रार्चितपादपद्ममुमा-
ङ्घ्रिलाक्षापरिरक्तपाणिम् । नमामि देवं वृष-
नीलकण्ठं हिरण्यदन्तं शुचिवर्णमारात् (ऋ०
५।२।३) (७३।१०५) ।। अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यमेकं
हरन्तमाशाम्बरमम्बराङ्गम् । अजं पुराणं प्रणमामि
यूपमणोरणीयान्महतो महीयान् (तै० आ० १०।-
१०।१)(७३।१०६) ।। अन्तः स्थमात्मानमजं नदृष्ट्वा
भ्रमन्ति मूढा गिरिगह्वरेषु । पश्चादुदग्दक्षिणतः
पुरस्तादधः स्विदासी३दुपरि स्विदासी३त् (ऋ.
१०।१२९।५) (७३।१०७) ।। इमं नमामीश्वरमिन्दु-
मौलिं शिवं महानन्दमशोकदुःखम् । हृदम्बुजे
तिष्ठति यः परात्मा यतश्च सर्वाः प्रदिशो दिशश्च
(७३।१०८) ।। रागादिकापट्यसमुद्भवेन भ्रान्तं
भवाख्येन महाऽऽमयेन । विलोक्य मां पालय चन्द्र-
मौले भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि (ऋ० २।३३-
४ (७३।१०९) ।। दुःखाम्बुराशिं सुखलेशहीनम-
स्पृष्टपुण्यं बहुपातकं माम् । मृत्योः करस्थं भव भीतं
भीतं पश्चात् पुरस्तादधरादुदक्तात् (ऋ० १०।८७।-
२१) (७३।११०) ।। गिरीन्द्रजाचारुमुखावलोक-
सुशीतया देव तवैव दृष्ट्या । वयं दयापूरितयैव
पूर्णा अपो न नावा दुरिता तरेम (ऋ० ६।६८।८)
(७३।१११) ।। अपारसंसारसमुद्रमध्ये निमग्न-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

मुत्क्रोशमनल्परागम् । मामक्षमं पाहि महेश जुष्ट-
मोजिष्ठया दक्षिणयेव रातिम् (ऋ० १।१६९।४)
(७३।११२) ।। स्मरन्पुरासंचितपातकानि खरं
यमस्यापि मुखं यमारे। ।बभेमि मे देहि यथेष्टमा-
युर्यदि क्षितायुर्यदि वा परेतः (ऋ० १०।१६१।२)
(७३।११३) ।। सुगन्धिः सुन्दर भस्मगौरैरनन्तभोगै-
र्मृदुलैरघोरैः । इमं कदालिङ्गति मां पिनाकी
स्थिरेभिरङ्गैः पुररूप उग्रः ( ) (७३।११४)।।
क्रोशन्तमीशं पतितं भवाब्धौ नाकुस्थमण्डूकमि-
वातिभीतम् । कदा नु मां रक्षति देवदेवो हिरण्यरूपः
स हिरण्यसन्दृक् (ऋ० २।३५।१०) (७३।११५) ।।
नाकुर्वल्मीकम् । चारुस्मितं चन्द्रकलावतंसं गौरी-
कटाक्षारुहयुग्मनेत्रम् । आलोकयिष्यामि कदा
नु साम्बमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् (वा० सं०
३१।१८) (७३।११६) ।। आगच्छतानादिमुमुक्षवो ये
यूयं शिवं चिन्तयतान्तरेऽब्जे । ध्यायन्ति मुक्त्यर्थ-
ममुं हि नित्यं वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः (तै०
आ० १०।१०।३) (७३।११७) ।। आयात यूयं भव-
ताधिपत्ये कामं महेशं गिरिशं यजध्वम् । एवं पुरा-
भ्यर्च्यं हिरण्यगर्भो भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्
(ऋ० १०।१२१।१) (७३।११८) ।। एकायनं ते विपुलां
श्रियं ते श्रीकण्ठमेनं सुकृता नमन्ताम् । श्रीमानयं
श्रीपतिवन्द्यपादः श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्
(ऋ० १०।४५।५) (७३।११९) ।। सुपुत्रकामा अपि ये
मनुष्या युवानमेनं गिरिशं यजन्ताम् । यतः स्वय-
म्भूर्जगतो विधाता हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे (ऋ०
१०।१२१।१) (७३।१२०) ।। अलं किमवक्तैर्बहुभिः
समीहितं समस्तमस्याश्रयणेन सिध्यति । पुरैनमा-
श्रित्य हि कुम्भसंभवो दिवा न नक्तं पलितो युवाऽजनि
(ऋ०१।१४४।४)(७३।१२१)।। अन्यत् परित्यज्य ममा-
क्षिभृङ्गाः सर्वं सदैवं शिवमाश्रयध्वम् । आमोदवानेष
मृदुः शिवाय स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायम् (ऋ०
६।४७।१) (७३।१२२) ।। भविष्यसि त्वं प्रतिमान-
हीनो विनिर्जिताशेषनरामरश्च । नमश्च ते वाणि
महेशमेनं स्तुहि श्रुतं गर्तसदं युवानम् (ऋ० २।३३-
११) (७३।१२३) ।। यद्यन्मनश्चिन्तयसि त्वमिष्टं
तत्तद् भविष्यत्यखिलं ध्रुवं ते । दुःखेन वृत्ति विषये
कदा चिद् यक्ष्वा मह सौमनसाय रुद्रम् (ऋ० ५।४२-
११) (७३।१२४) ।। अज्ञानयोगादपचारकर्म यत्पूर्व-
मस्माभिरनुष्ठितं ते । तदेव सोढ्वा सकलं दयालो
पितेव पुत्रान् प्रति नो जुषस्व (ऋ० ७।५४।२)
(७३।१२५) ।। संसाराख्य क्रुद्धसर्पेण तीव्रं रागद्वेषो-
न्मादलोभादिदन्तैः । दष्टं दृष्ट्वा मां दयालुः
पिनाकी देवस्त्राता त्रायतामप्रयुच्छन्(ऋ०१।१०६-७)
(७३।१२६) ।। इत्युक्त्वान्ते ये समाधेर्नमन्ते रुद्र त्वां
ते यान्ति जन्माहिदष्टाः । सन्तो नीलग्रीवसूत्रात्मनाहं
तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः (ऋ० १।१२४।११)
(७३।१२७) ।। भवाधिभीषणज्वरेण पीडितान्महाम-
यानशेषपातकालयानदूरकाललोचनान् । अनाथनाथ
ते करेण भेषजेन कालहा उद्वू षु णो वसो महे
मृशस्व शूर राधसे (ऋ० ८।७०।९) (७३।१२८) ।।
कालहा=कालघ्नेन । जयेम येन सर्वमेतदिष्टमष्ट-
दिग्गणं भुवः स्थलं दिवःस्थलं नभःस्थलं च तद्-
गतम् । य एष सर्वदेवदानवप्रभुः सभापतिः स नो
ददातु तं रयिं पुरुं पिशङ्गसन्दृशम् (ऋ० २।४१।९)
७३।१२९) ।। ऋचि पुरुम् इति नास्ति । नमो
भवाय ते हराय भूतिभासितोरसे नमो भवाभि-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

भूतिभीतिसङ्गिने पिनाकिने । नमः शिवाय विश्व-पाय शाश्वताय हेलये न यस्य हन्यते सखा न जीयते कदाचन (ऋ० १०।१५२।१) (७३।१३०) ।। सुरपति-पतये नमो नमः प्रजापतिपतये नमो नमः । क्षिति-पतिपतये नमो नमोऽम्बिकापतय उमापतये नमो नमः (७३।१३१) ।। विनायकं वन्दनमस्तकाहृत-स्वनाद्यसंघृष्टकिरीटमस्तकम् । नमामि नित्यं प्रणतार्तिनाशनं कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् (ऋ० २।२३।१) (७३।१३२) ।। देवा युद्धे यागे विप्रास् त्र्यप्याह्वयं द्वयं विन्दन्ति स्कन्दम् । वन्दे सुब्रह्मण्यों सुब्रह्मण्यों सुब्रह्मण्योम् (श० ब्रा० ३।३।४।१७) (७३।१३३) ।। नमः शिवायै जगदम्बिकायै शिव-प्रियायै शिवविग्रहायै । समुद्बभूवाद्रिपतेः सुता या चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशाः (ऋ० १०।११४।३) (७३।१३४) ।। हिरण्यवर्णां मणिनूपुराङ्घ्रिं प्रसन्न-वक्त्रां शुकपद्महस्ताम् । विशालनेत्रां प्रणमामि गौरीं वचोविदं वाचमुदीरयन्तीम् (ऋ० ८।१०१।१६) (७३।१३५) ।। नमामि मेनातनयाममेयामिमामुमां कान्तिमतीममेयाम् । करोति या भूतिसितौ स्तनौ द्वौ प्रियं सखायं परिषस्वजाना (ऋ० ६।६५।३) (७३।१३६) ।। कान्तामुमां कान्त निभाङ्गकान्ति भान्तामुपात्तानतहर्यजेन्द्राम् । नतोस्मि यास्ते गिरि-शस्य पार्श्वे विश्वानि देवी भुवनानि चष्टे (ऋ० १।९२।९) (७३।१३७) ।। भुवनाभिचक्ष्या इत्यृग्वेदे पाठः । वन्दे गौरीं तुङ्गपीनस्तनीं तां चन्द्राचूडां क्लिष्टसर्वाङ्गरागाम् । यंषा दुःखिप्राणिनामात्म-कान्ति देवीं देव राधसे चोदयन्तीम् (७३।१३८) ।। एनां वन्दे दानरक्षाविनोदां मेनाकन्यां मानदानन्द-दात्रीम् । या विद्यानां मङ्गलानां च वाचामेषा नेत्री राधसः सूनृतानाम् (ऋ० ७।७६।७) (७३।१३९) ।। संसारतापोरुभयापहन्त्री भवानि भोज्याभरणैक-भोगे । धियं वरां देहि शिवे निरर्गलां ययाति विश्वा दुरिता तरेम (ऋ० ८।४२।३) (७३।१४०) ।। शिवे कथं त्वत्समता क्व दीयते जगत्कृतिः केलिरयं शिवः पतिः । हरिस्तु दासोऽनुचरीन्दिरा शची सरस्वती वा सुभगा ददिर्वसु (ऋ० ८।२१।१७) (७३।१४०) ।।

इति वेदपादस्तवोऽपवृक्तः ।

सुभाषितावलिः

रविर्हि रश्मिजालेन दिवा हन्ति बहिस्तमः । सन्तः सूक्तिमरीच्योघैश्चान्तर्ध्वान्तं हि सर्वदा (४।३७) ।। इतीहैव पुराणे सुष्ठूक्तम् । सन्ति नाम विरलाः के चन प्रवाचः कवीन्द्रा येऽविप्लुतार्थाः [1]सार्वाश्चेतोहराः प्रस्तावप्रस्तव्या[2] गिरः सन्दभन्ति । तादृशश्चेह पुराणेऽनल्पाः समुल्लसन्ति विप्रकीर्णाः । ता इमा विचार्य विचार्य सङ्गृह्णीमो रसिकजना-स्वादाय विनेयविनयाय च—

सशङ्कः सर्वदा दुःखी निःशङ्कः सुखमाप्नुयात् (४।७५) । सततं बाध्यमानोपि विषयाख्यैररातिभिः । अविधायात्मनो रक्षामन्यान् द्वेष्टि कथं सुधीः (४।७१) ।। विष्णुर्भक्तकुटुम्बीति वदन्ति विबुधाः सदा (४।९६) । यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवे-

---

१. सार्वाः सर्वस्मै हिताः । सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ(५।१।१०) इति णः ।

२. प्रस्तावप्रस्तव्या अवसरे कीर्तनीयाः । प्रस्तव्या इति प्रपूर्वात्स्तौते र्यति रूपम् ।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

किता। एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् (७।१५) ॥ यस्यानुकूलो लक्ष्मीशः सौभाग्यं तस्य वर्धते। स एव विमुखो यस्य सौभाग्यं तस्य हीयते ७।२४) ॥ विवेकं हन्त्यहङ्कारः (७।३०)। अपकीर्तिसमो मृत्यु र्लोकेष्वन्यो न विद्यते (७।३६)। नास्ति निन्दासमं पापं नास्ति मोहसमासवः (७।४१)। नास्ति रागसमः पाशो नास्ति सङ्गसमं विषम् (७।४२)। ब्रह्महत्यादि पापानां प्रोक्ता निष्कृतिरुत्तमैः। दम्भिनो निन्दकस्यापि भ्रूणघ्नस्य न निष्कृतिः ७।५३) ॥ किमत्र चित्रं यत्सन्तः परार्थफलकाङ्क्षिणः। न हि द्रुमाश्च भोगार्थं फलन्ति जगतीतले (७।६७) ॥ यत्र सन्तः प्रवर्तन्ते तत्र दुःखं न बाधते। वर्तते यत्र मार्तण्डः कथं तत्र तमो भवेत् (७।७१) ॥ चन्द्रहीना यथा रात्रिः पद्महीनं यथा सरः। पतिहीना यथा नारी पितृहीनस्तथा शिशुः(८।२१)॥ दरिद्रोपि पिता यस्य स ह्यास्ते धनदोपमः (८।१६)। धर्महीनो यथा जन्तुः कर्महीनो यथा गृही। पशुहीनो यथा वैश्यस्तथा पित्रा विनार्भकः (८।२२) ॥ सत्यहीनं यथा वाक्यं साधुहीना यथा सभा। तपो यथा दयाहीनं तथा पित्रा विनार्भकः (८।२३) ॥ वृक्षहीनं यथाऽरण्यं जलहीना यथा नदी। वेगहीनो यथा वाजी तथा पित्रा विनार्भकः (८।२४) ॥ दासभावं च शत्रूणां वारस्त्रीणां च सौहृदम्। साधुभावं च सर्पाणां श्रेयस्कामो न विश्वसेत् (८।४५)॥ अहो कष्टतरा लोके दुर्जनानां हि संगतिः। कारुकैस्ताड्यते वह्निरयःसंयोगमात्रतः (८।७२) ॥ निधेराधारमात्रेण मही ज्वलति सर्वदा। तमेव मानवा भुक्त्वा ज्वलन्तीति किमद्भुतम् (८।१०४)॥ किमत्र चित्रं सुजनं बाधन्ते यदि दुर्जनाः। महीरुहांश्चानुतटे पातयन्ति नदीरयाः (८।१०५) ॥ अहो कनकमाहात्म्यमाख्यातुं केन शक्यते। नामसाम्यादहो चित्रं धत्तूरोऽपि मदप्रदः (।८।१०७) ॥ क्षमासारा हि साधवः (८।१२२)। दुर्जनेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वन्ति साधवः। नहि संहरते ज्योत्स्नां चन्द्रश्चण्डालवेश्मनः (८।१२३) ॥ दारितच्छिन्न एवापि ह्यामोदेनैव चन्दनः। सौरभं कुरुते सर्वं तथैव सुजनो जनः (८।१२५) ॥ प्राणदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति (६।६१)। आत्मबुद्धिः सुखकरी गुरुबुद्धिः विशेषतः। परबुद्धिविनाशाय स्त्रीबुद्धिः प्रलयङ्करी (११।६४) ॥ हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः। अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः (११।१००) ॥ आशाया दासा ये दासास्ते सर्वलोकस्य। आशा दासी येषां तेषां दासायते लोकः (११।१५१) ॥ मानो हि महतां लोके धनमक्षयमुच्यते (११।१५२)। धनं धर्मफलं विप्र धर्मो माधवतुष्टिकृत्। तरवः किं न जीवन्ति तेपि लोके परार्थकाः (१२।२४,२५) ॥ सर्वलोकहितासक्ताः साधवः परिकीर्तिताः (१६।३०)। यदृच्छालाभसन्तुष्टिः सा शान्तिः परिकीर्तिता १६।३५)। विवेकस्त्रिषु लोकेषु सम्पदामादिकारणम् (२०।५६)। श्रुतिप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः (२०।६२)। नास्ति गङ्गासमं तीर्थं नास्ति मातृसमो गुरुः। नास्ति विष्णुसमं दैवं तपो नानशनात् परम् (२३।३०) ॥ नास्ति क्षमासमा माता नास्ति कीर्तिसमं धनम्। नास्ति ज्ञानसमो लाभो न च धर्मसमः पिता (२३।३१) ॥ कर्ता कारयिता

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

चैव सर्वं विष्णुः सनातनः (२८।८८)। अवश्यमेव भोक्तव्यं कर्मणां ह्यक्षयं फलम्। नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि (३१।६९) ॥ अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् (३१।७०)। योगस्तु द्विविधः प्रोक्तः कर्मज्ञानप्रभेदतः। क्रियायोग विना नृणां ज्ञानयोगो न सिध्यति (३३।३१।३२) ॥ तत्त्वं गुरुसमं नास्ति न देवः केशवात् परः (३४।९)। मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः (३४।५८)। जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः। चक्षुः श्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका तरुणायते (३५।२१) ॥ असतामुपभोगाय दुर्जनानां विभूतयः। पिचुमन्दः फलाढ्योपि काकैरे-वोपभुज्यते (३६।१३) ॥ अहो सदुपभोगाय सज्जनानां विभूतयः। कल्पवृक्षफलं सर्वम-मरैरेव भुज्यते (३६।१९) ॥ सख्यं साप्तपदीनं स्यादित्याहुर्धर्मकोविदाः (३६।३२)। सतां साप्तपदी मैत्री सत्सतां त्रिपदी तथा। सत्सतामपि ये सन्तस्तेषां मैत्री पदे पदे (३६।३३)॥ सुजनो न याति वैरं परहितबुद्धिर्विनाशकालेपि। छेदेऽपि चन्दनतरुः सुरभयति मुखं कुठारस्य (३७।३५)॥ मृगमीनसज्जनानां तृणजलसन्तोषविहितवृत्तीनाम्। लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति (३७।३८)॥ कामः समृद्धिमायाति नराणां पापकर्मिणाम्। कामः संक्षयमायाति नराणां पुण्यकर्मणाम् (३७।४५)॥ यत्र खं तत्र पवनस्तत्राग्नि-र्यत्र मारुतः (४३।२९)। न हायनैर्न पलितैर्न वित्तेन न बन्धुभिः। ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् (५०।७)॥ पञ्च विद्यां न गृह्णन्ति चण्डाः स्तब्धाश्च ये नराः। अलसाश्च सरोगाश्च येषां च विसृतं मनः (५०।२२१) ॥ शनैर्विद्यां शनैरर्थान् आरोहेत्पर्वतं शनैः। शनैरध्वसु वर्तेत योजनान्न परं व्रजेत्(५०।२२२)। योजनानां सहस्रं तु शनैर्याति पिपीलिका। अगच्छन्वैनतेयोपि पदमेकं न गच्छति (५०।२२३)॥ अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य तु संचयम्। अबन्ध्यं दिवसं कुर्याद् दानाध्ययनकर्मसु (५०।२२७) ॥ यत्कीटैः पांसुभिः श्लक्ष्णैर्वल्मीकः क्रियते महान्। न तत्र बलसामर्थ्यमुद्योगस्तत्र कारणम् (५०।२२८) ॥ हयानामिव जात्याना-मर्धरात्रार्धशायिनाम्। न हि विद्यार्थिनां निद्रा चिरं नेत्रेषु तिष्ठति (५०।२३०)॥ अहेरिव गणाद् भीतः सौहित्यान्नरकादिव। राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति (५०।२३२)॥ यथा खनन्खनित्रेण भूतलं वारि विन्दति। तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति (५०।२३४)॥ गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा। अथवा विद्यया विद्या ह्यन्यथा नोपपद्यते (५०।२३५) ॥ न द्रष्टव्या विशेषा हि विशेषा हि प्रसङ्गिनः (५८।५२)॥ न विना ज्ञान-विज्ञाने मोक्षस्याधिगमो भवेत्। न विना गुरु-सम्बन्धाज्ज्ञानस्याधिगमस्तथा (५९।१९) ॥ नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति विद्या-समं तपः। नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् (६०।४३) ॥ नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेत् श्रियं रक्षेच्च मत्सरात्। विद्यां मानापमाना-भ्यामात्मानं तु प्रमादतः (६०।४८) ॥ आनृशंस्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् (६०।४९)। न हिंस्यात् सर्वभूतानि (६०।५३)। संसारं पश्यते जन्तुस्तत्कथं नावबुध्यते। अहिते हितसंज्ञस्त्व-

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

मध्रुवे ध्रुवसंज्ञकः (६०।६२) ।। अनर्थे वार्थसंज्ञस्त्वं किमर्थं नावबुध्यसे । संवेष्टयमानं बहुभिर्मोहतन्तुभिरात्मजैः (६०।६३) ।। अलं परिग्रहेणेह दोषवान् हि परिग्रहः । कृमिर्हि कोशकारस्तु बध्यते स्वपरिग्रहात् (६०।६४-६५) ।। यदा सर्वं परित्यज्य गन्तव्यमवशेन वै । अनर्थे किं प्रसक्तस्त्वं स्वमर्थं नानुतिष्ठसि (६०।६८ ।। न हि त्वां प्रस्थितं कश्चित्पृष्ठतोऽनुगमिष्यति । सुकृतं दुष्कृतं च त्वां गच्छन्तमनुयास्यतः (६०।७०) ।। निबन्धिनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः (६०।७२) । त्यक्त्वा धर्ममधर्मं च ह्युभे सत्यानृते त्यज । त्यज धर्ममसङ्कल्पादधर्मं चाप्यहिंसया (६०।७६) ।। हर्षस्थानसहस्राणि शोकस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् (६१।२) ।। अनिष्टसंप्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च । मनुष्या मानसैर्दुःखैर्युज्यन्ते येऽल्पबुद्धयः (६१।३) ।। भैषज्यमेतद् दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् (६१।१०) । अनित्यं जीवितं रूपं यौवनं द्रव्यसंचयः । आरोग्यं प्रियसंवासो न गृध्येत् पण्डितः क्वचित् (६१।१२) ।। सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् (६१।३६-३७) ।। व्याधिभिर्भक्ष्यमाणानां त्यजतां विपुलं धनम् । वेदना नापकर्षन्ति यतमानाश्चिकित्सकाः (६१।५८-५९) ।। ते चापि विविधा वैद्याः कुशलाः संभृतौषधाः । व्याधिभिः परिकृष्यन्ते मृगा व्याघ्रैरिवार्दिताः (६१।५९) ।। ते पिबन्ति कषायांश्च सर्पींषि विविधानि च । दृश्यन्ते जरया भिन्ना नागैर्नागा इवोत्तमाः) (६१।६०) ।। श्वापदाश्च दरिद्राश्च प्रायो नार्ता भवन्ति ते (६१।६६) । महच्च कर्मवैषम्यं दृश्यते कर्मसन्धिषु । वहन्ति शिविकामन्ये यान्त्यन्ये शिविकारुहः (६१।६९) ।। कर्तोपादानकरणैर्विना कार्यं न दृश्यते (६३।४२) । मानुषं दुर्लभं प्राप्य सर्वलोकोपकारकम् । यस्तारयति नात्मानं तस्मात् पापतरोऽत्र कः (६३।१०४)।। आहारश्चैव निद्रा च भयं मैथुनमेव च । पश्वादीनां च सर्वेषां साधारणमितीरितम् (६३।१०५) ।। दीपप्रियः कार्तवीर्यो मार्तण्डो नतिवल्लभः । स्तुतिप्रियो महाविष्णुर्गणेशस्तर्पणप्रियः (७६।११५)।। दुर्गार्चनप्रिया नूनमभिषेकप्रियः शिवः (७६।११६) । (अयोग्यं प्रार्थयामीश) अर्थी दोषं न पश्यति (६६।६५) । शर्करामिश्रितं क्षीरं काद्रवेये नियोजितम् । विषवृद्धि करोत्येव तद्वत् पापकृतं भवेत् (उ० १२।५२-५३) ।। आत्मसौख्यकराः पापा भवन्ति परतापिनः (उ०१२।५५) । शशी सूर्योऽथ पर्जन्यो मेदिनी हुतभुग्जलम् । चन्दनं पादपः सन्तः परोपकरणाय वै (उ० १२।५६) ।। निद्रा मूलमधर्मस्य निद्रा पापविवर्धिनी । निद्रा दारिद्र्यजननी निद्रा श्रेयोविनाशिनी (उ०१६।३०-३१) ।। पितुरभ्यधिकं किञ्चिद् दैवतं न सुतस्य वै । देवाः पराङ्मुखास्तस्य पितरं योऽत्रमन्यते (उ० १६।३६)।। एतत् सौख्यं परं लोके एतत् स्वर्गपदं ध्रुवम् । पितुरभ्यधिकः पुत्रो यद्भवेत् क्षितिमण्डले (उ० १६।४१)।। शुचावमेध्येऽपि शुभे समं वर्षति वारिदः । चाण्डालपतितौ चन्द्रो ह्लादयेच्च निजैः करैः (उ० १४।६८-६९)।। अभिघातेषु सर्वेषु शस्तं वारिप्रलेपनम् (उ० १४।११) । अथवा क्लिन्नवस्त्रेण सहसा बन्धनं हितम् (१४।१२) । निर्व्यापारो

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

नियोगी तु नियोगे यस्तु तिष्ठति । स्वामिवित्त-समश्नाति स याति नरकं ध्रुवम् (उ० ३।३७-३८) ॥ अथवा सत्यगाथेयं लौकिकी प्रतिभाति नः । जन-सन्तापकर्ता यः सोऽचिरेणोपतप्यते (उ० ३।६०-६१) ॥ वृथाशूला हि जननी जाता देव कुपुत्रिणी (उ० ४।११) । कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय (उ० ६।३) । सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति पुरुष-स्तावदेवेन्द्रियाणां लज्जां तावद् विधत्ते विनय-मपि समालम्बते तावदेव । भ्रूचापाक्षेपमुक्ताः श्रवणपथगता नीलपक्ष्माण एते यावल्लीलावतीनां न हृदि धृतिमुषो दृष्टिबाणाः पतन्ति (उ० ७।३८) ॥ धिक् तस्य मूढमनसः कुकवेः कवित्वं यः स्त्रीमुखं च शशिनं च समीकरोति । भ्रूक्षेपविस्मितकटाक्ष-निरीक्षितानि कोपप्रसादहसितानि कुतः शशाङ्के (उ० ७।३९) ॥ पीतं हि मद्यं मनुजेन नाथ करोति मोहं सुविचक्षणस्य । स्मृता च दृष्टा युवती नरेण विमोहयेदेव सुराधिका हि (उ० ७।४०) ॥ विपत्ति-रपि भद्रंव संस्थितस्य (उ० १७।११) । न धर्मस्तु दयातुल्यो न ज्योतिश्चक्षुषा समम् (उ० २२।१८) न धर्मेण समं मित्रम् (उ० २२।२१) । नारोग्यसम-मैश्वर्यं न देवः केशवात्परः (उ० २२।२२) । विधिना विहिते मार्गे किं करिष्यति पण्डितः (उ०२७।१४४)। आपवर्ग्यः स्मृतो धर्मो धनं धर्मैकसाधनम् (उ० २८।४६) । अलीकं नैव वक्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि (उ० ३८।५५) । दैवाधीनं जगत् सर्वम् (उ० २८।६५) । धर्मः कामदुघा धेनुः सन्तोषो नन्दनं वनम् (३० २८।७१) । विद्या मोक्षकरी प्रोक्ता तृष्णा वैतरणी नदी (उ० २८।७२) । धर्मसेवार्थकं स्नानं नाङ्गनैर्मल्यहेतुकम् । होमार्थं सेवनं वह्नेर्न च शीतादिहानये (उ० ३१।१३) ॥ स्मयस्तपो हन्ति (उ० ३१।३१) । ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गना-गमः।(महान्ति पातकानि) (उ० ३१।३२) विघ्नरा-ज्ञी तु वै नारी लोकेषु परिगीयते (उ० ३५।३०) । पिष्टस्य पेषो न हि नीतियुक्तः (उ० ३६।४६) । दृष्टे कार्ये जनः सर्वः प्रत्ययं कुरुते (उ० ३७।२४) । योऽसौ सर्वगतो विष्णुश्चित्स्वरूपी जनार्दनः । स एवं द्रवरूपेण गङ्गाम्भो नात्र संशयः (उ० ३८।२३) वर्ज्यं पर्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्युषितं दलम् । न वर्ज्यं जाह्नवीतोयं न वर्ज्यं तुलसीदलम् (उ० ३७।२६) । किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः । वास एव हि गङ्गायां सर्वतोपि विशिष्यते (उ० ३८।३८) ॥ आत्मस्तुतिर्न वक्तव्या केन चिच्छुभमिच्छता (उ० ७।३३) । देहे न रोगो वशगा प्रिया च गृहे विभूतिर्नृहरौ च भक्तिः । विद्वत्सु पूजा द्विजदानशक्तिर्मन्येऽहमेतत् सुकृत-प्रसूतम् (उ० १०।६८) ॥ चाण्डालयोनयस्तिस्रः पुराणे कवयो विदुः । कुमारीसभवा त्वेका सगो-त्रापि द्वितीयका । ब्राह्मण्यां शूद्रजनिता तृतीया नृपपुङ्गव (उ० १३।३-४) ॥ असेविता व्रजेद् भार्या अदत्तं हि धनं व्रजेत् (उ० १७।५१) । अरक्षितं व्रजेद् राज्यमनभ्यस्तं श्रुतं व्रजेत् । नालसैः प्राप्यते विद्या न भार्या व्रतसंस्थितैः (उ०१७।५२)। ॥ नानुष्ठानं विना लक्ष्मी र्नाभक्तैः प्राप्यते यशः । नोद्यमी सुखमाप्नोति नाभार्यः सन्तति लभेत् (उ० १७।५३) ॥ नाशुचिर्धर्ममाप्नोति न विप्रोऽप्रियवारकनम् । अपृच्छन्नेव जानाति अगच्छन्न क्वचिद् व्रजेत् (उ० ७१।५४) । अशिष्यो न क्रियां

CC-0. Prof Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA

वेत्ति न भयं वेत्तिः जागरी (उ० १७।५५)। प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तयेत्। न साम्परायिकं तस्य दुर्मते जायते फलम् (उ० ४२।९-१०)॥ एको मुनिः कुम्भकुशाग्रहस्त आम्रस्य मूले सलिलं ददाति। आम्राश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ता एका क्रिया द्व्यर्थंकरी प्रसिद्धा (उ० ४६।७)॥ साधवः सर्वलोकस्य सततोपकृतौ स्थिताः (उ० ५२।५)। विषे न्यस्तं विषं हन्यात् (उ० ५५।१११)।

इति सुभाषितावलिरवसिता।

आद्यैरान्तं परामृश्य पुराणं नारदीयकम्।
आदेयं व्यक्तिमानीतमनादेयमुपेक्षितम् ॥ १ ॥

अर्थः परीक्षितः सर्वः शब्दौचित्यं न चिन्तितम्।
अर्थः प्रधानमाख्याने शब्दस्तत्रोपसर्जनम् ॥ २ ॥

पुराणेऽस्मिन्यथान्यत्र वाग्भ्रंशे नाम सत्यपि।
इत्युपेयं क्वचित्कोणे स्थितं काव्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥

कीदृशीयं कृतिर्नः स्याद् गुण्याऽगुण्या च नोभयी।
कृष्टयोत्र कषायन्ते तूष्णीकामास्महे वयम् ॥ ४ ॥

इति श्रीचारुदेवशास्त्रिणः कृतिषु नारदीयपुराणे भूमिकेयं परिसमाप्ता। शुभं भूयादध्यापकानामध्यायकानां च।

CC-0. Prof. Satya Vrat Shastri Collection, New Delhi. Digitized by S3 Foundation USA